

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра Психології

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри

 Карсканова С.В.

« 10 » _____ 06 _____ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття рівня вищої освіти «бакалавр»

зі спеціальності 053 «Психологія»

на тему «Роль сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка»

Виконала: студентка групи 4551 з.

 Єгорова Г.М.
(підпис)

Керівник роботи:

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

 Литвиненко І.С.
(підпис)

Миколаїв 2026 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

Чугуєва І.Є.

(підпис)

« 25 » __02__ 2026 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Студентки Єгорової Ганни Михайлівни

1. Тема роботи: «Роль сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка»
Керівник роботи канд. психол. наук, доцент Литвиненко Ірина Сергіївна
Затверджені наказом ректора №198-уч від «25» лютого 2026 року
2. Термін подання роботи: 5.06.2026.
3. Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література з психології сім'ї, вікової та педагогічної психології, передовий практичний досвід.
4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):
Теоретичні аспекти вивчення ролі сім'ї у психічному розвитку підлітка.
Емпіричне дослідження ролі сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка.
5. Перелік презентаційних матеріалів: презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft Power Point загальною кількістю 15 слайдів, з висвітленням таких питань як назва, об'єкт, предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (1 слайд), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (8 слайдів), висновки (1 слайд).
6. Дата видачі завдання 25 лютого 2026 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1.	Формулювання теми роботи	10.02.2026	
2.	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	15.02.2026	Список використаної літератури має включати не менше 30 позицій (передусім сучасні актуальні із яких не менше 25% - за останні п'ять років).
3.	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	25.02.2026	Вступ (обсяг 3 – 4 сторінки)
4.	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	01.03.2026	Розділ 1. (15-20 сторінок)
5.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження.	15.03.2026 31.03.2026	-
6.	Статистична обробка отриманих результатів	01.04.2025- 07.04.2025	
7.	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.04.2026 10.05.2026	– Розділ 2 (15-20 сторінок)
8.	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку.	10.05.2026 15.05.2026	– Загальний обсяг основного тексту роботи 40 – 50 сторінок (без списку літератури і додатків).
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	01.06.2026 05.06.2026	–
10.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	08.06.2026 12.06.2026	–
11.	Подання роботи для перевірки на академічну доброчесність	10.06.2026 12.06.2026	–
12.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	12.06.2026 14.06.2026	–
13.	Захист роботи	15.06.2026- 20.06.2026	

Студент

Керівник роботи

(підпис)

(підпис)

Єгорова Г.М.

Литвиненко І.С.

АНОТАЦІЯ

У роботі здійснено теоретичний аналіз проблеми впливу сім'ї різного типу на психічний розвиток підлітка, розкрито особливості підліткового віку, функції сім'ї як інституту соціалізації, сучасні типології сімей та теоретичні моделі сімейного впливу. Проведено емпіричне дослідження з використанням надійних психодіагностичних методик та методів математичної статистики для підтвердження достовірності отриманих результатів. Виявлено статистично значущі зв'язки між стилем сімейного виховання та рівнем самооцінки підлітків, а також встановлено особливості цього впливу в повних і неповних сім'ях.

Ключові слова: роль сім'ї, типи сімей, стилі виховання, психічний розвиток, підліток, самооцінка, повна сім'я, неповна сім'я.

Єгорова Г.М. Роль сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка: кваліфікаційна робота бакалавра зі спеціальності 053 «Психологія». Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2026. 82 сторінок.

ANNOTATION

The paper provides a theoretical analysis of the problem of the influence of different types of families on the mental development of adolescents, revealing the features of adolescence, functions of the family as an institution of socialization, modern typologies of families, and theoretical models of family influence. An empirical study was conducted using reliable psychodiagnostic methods and methods of mathematical statistics to confirm the reliability of the obtained results. Statistically significant relationships between parenting style and the level of self-esteem of adolescents were identified, as well as the specifics of this influence in complete and incomplete families.

Keywords: family role, family types, parenting styles, mental development, adolescent, self-esteem, complete family, incomplete family.

Yehorova H.M. The role of different types of families in the mental development of adolescents: Bachelor's qualification thesis in specialty 053 «Psychology». Mykolaiv : Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2026. 82 pages.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти вивчення ролі сім'ї у психічному розвитку підлітка	
1.1. Психологічна характеристика підліткового віку: криза ідентичності, новоутворення, провідна діяльність.....	10
1.2. Сім'я як інститут соціалізації: функції сім'ї.....	16
1.3. Сучасна типологія сімей (за структурою, за якістю відносин, за стилем виховання).....	20
1.4. Теоретичні моделі впливу сім'ї на особистість (психоаналітичний підхід, біхевіоризм, теорія прив'язаності, системний сімейний підхід).....	33
Висновок до розділу 1	41
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження ролі сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка	
2.1. Методи і методики дослідження.....	42
2.2. Результати дослідження ролі типу сім'ї в психічному розвитку підлітка.....	48
2.3. Статистичний аналіз зв'язку між типом сім'ї та психічним розвитком підлітка.....	56
2.4. Порівняльний аналіз впливу типу сім'ї на психічний розвиток підлітка залежно від складу сім'ї (повна / неповна).....	62
Висновок до розділу 2	67
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибокими трансформаціями інституту сім'ї. Зміна традиційних ролей, поширення неповних та повторношлюбних сімей, збільшення кількості сімей з дистантними батьками внаслідок трудової міграції та, особливо, воєнних дій - ці фактори суттєво змінюють середовище, в якому відбувається дорослішання підлітка.

Підлітковий вік є одним із найскладніших та найважливіших етапів онтогенезу, що характеризується кризою ідентичності, інтенсивним розвитком самосвідомості, формуванням Я-концепції та потребою в автономії. Саме в цей період відбувається перехід від залежного дитинства до самостійної дорослості, що супроводжується глибокою психічною перебудовою. Провідна роль у цьому процесі належить сім'ї як первинному інституту соціалізації, що забезпечує емоційну підтримку, трансляцію цінностей, соціальний контроль та формування базових структур особистості.

Сучасна сім'я зазнає значних трансформацій: зростає кількість сімей вимушених переселенців та тих, хто постраждав внаслідок воєнних дій. Війна в Україні стала потужним дестабілізуючим фактором, що змінює сімейне функціонування, створює нові виклики для психічного розвитку підлітків (дистантність батьків, втрати, травматизація). Водночас, незважаючи на розмаїття сімейних форм, ключовим чинником залишається не стільки структура сім'ї, скільки якість дитячо-батьківських відносин та стиль виховання.

Проблема впливу сім'ї на психічний розвиток підлітка набуває особливої значущості у зв'язку із зростанням тривожності, девіантної поведінки та емоційних розладів у підлітковому середовищі. Незважаючи на значну кількість теоретичних та емпіричних досліджень (А. Адлер, Дж. Боулбі, М. Боуен, Л.С., Л.С. Виготський, Е.Г. Ейдемільер, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, С. Мінухін, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко та ін.), залишається недостатньо вивченим питання про те, як різні типи сімей (повні/неповні, різні стилі виховання) впливають на конкретні показники психічного розвитку, зокрема самооцінку підлітків,

особливо в сучасних українських реаліях. Це зумовлює актуальність та своєчасність даного дослідження.

Об'єкт дослідження - психічний розвиток підлітка.

Предмет дослідження - роль сім'ї різного типу (за структурою та стилем виховання) у психічному розвитку підлітка (на прикладі самооцінки).

Мета дослідження - теоретично обґрунтувати та емпірично виявити роль сім'ї різного типу у психічному розвитку підлітка, зокрема вплив стилю сімейного виховання та структурної завершеності сім'ї на рівень самооцінки підлітків.

Завдання

дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічної літератури щодо особливостей підліткового віку, ролі сім'ї як інституту соціалізації та сучасних типологій сімей.

2. Розглянути основні теоретичні моделі впливу сім'ї на особистість (психоаналітичний підхід, біхевіоризм, теорія прив'язаності, системний сімейний підхід).

3. Емпірично дослідити домінуючі стилі сімейного виховання у вибірці родин.

4. Діагностувати рівень самооцінки підлітків як інтегрального показника психічного розвитку.

5. Провести кореляційний аналіз зв'язку між типом сім'ї (стилем виховання) та рівнем самооцінки підлітків.

6. Здійснити порівняльний аналіз впливу типу сім'ї на психічний розвиток підлітка залежно від складу сім'ї (повна / неповна).

Гіпотези

дослідження:

1. Існує статистично значущий зв'язок між стилем сімейного виховання та рівнем самооцінки підлітка.

2. Демократичний стиль виховання є найбільш сприятливим для формування високої адекватної самооцінки, тоді як індіферентний, авторитарний та ліберальний стилі справляють негативний вплив.

3. Неповні сім'ї мають вищий ризик реалізації деструктивних стилів

виховання та, відповідно, нижчий рівень самооцінки підлітків порівняно з повними сім'ями.

Методи

дослідження:

1) Теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукової літератури.

2) Емпіричні: психодіагностичне тестування (опитувальник «Стилі батьківської поведінки», тест на визначення самооцінки та методика «Вивчення рівня самооцінки»).

3) Статистичні: коефіцієнт кореляції Пірсона (r), t -критерій Стюдента для перевірки статистичної значущості, методи описової статистики.

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося на базі Миколаївського ліцею №34 Миколаївської міської ради. У дослідженні взяли участь 60 учнів 9-х класів віком 14-15 років та 60 родин (102 батьки). З них: 42 повні сім'ї (70%) та 18 неповних сімей (30%).

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами в закладах освіти для розробки корекційно-розвивальних програм, спрямованих на підвищення самооцінки підлітків з неблагополучних сімей; для консультування батьків щодо оптимізації стилю виховання; для профілактики девіантної поведінки та емоційних розладів у підлітковому віці; у діяльності педагогів та студентами-психологами. Висновки дослідження можуть слугувати основою для тренінгових програм з розвитку навичок ефективної батьківської поведінки.

Дані про апробацію. Матеріали дослідження публікувалися: на I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні студії. Науковий пошук і практичний досвід» (Миколаїв, 23 квітня 2026 року); на II Наукових читаннях «Актуальні питання теорії та практики медсестринства, громадського здоров'я та психології в умовах сучасності» присвячених всесвітньому дню здоров'я (Миколаїв, 07 квітня 2026 року).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів (теоретичного та емпіричного), висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (понад 50 найменувань) та додатків.

Загальний обсяг роботи становить 74 сторінок. Робота містить 11 таблиць, 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РОЛІ СІМ'Ї У ПСИХІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКА

1.1. Психологічна характеристика підліткового віку: криза ідентичності, новоутворення, провідна діяльність.

Підлітковий вік традиційно розглядається у психології як один із найскладніших, найбільш кризових та водночас найважливіших етапів онтогенезу. Це період переходу від дитинства до дорослості, що охоплює вікові межі приблизно від 12-18 років. Хронологічні рамки підліткового віку можуть варіюватися залежно від соціокультурного контексту, темпів біологічного дозрівання та індивідуальних особливостей розвитку, однак його психологічна сутність залишається незмінною: це період кардинальної перебудови всіх психічних структур, становлення самосвідомості та формування особистісної ідентичності.

У вітчизняній та зарубіжній психології накопичено значний теоретичний та емпіричний матеріал щодо особливостей підліткового віку. Значний внесок у його дослідження зробили Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, І.С. Кон, Е. Еріксон, Ж. Піаже, Ш. Бюлер та інші. Незважаючи на різноманітність підходів, більшість дослідників сходяться на думці, що центральним змістом підліткового віку є перехід від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості.

Л.С. Виготський розглядав підлітковий вік як стабільний вік, однак виділяв у його структурі критичну фазу - власне підліткову кризу, яку він пов'язував із виникненням новоутворення - почуття дорослості. Це почуття, за Л.С. Виготським, є центральним специфічним новоутворенням підліткового віку і являє собою усвідомлення себе як особистості, яка претендує на рівноправність у стосунках з дорослими [37].

Сучасні дослідники підкреслюють, що криза підліткового віку не є неминуchoю патологією, а виступає нормативним етапом розвитку, що відображає перехід до якісно нового рівня функціонування особистості. Основними ознаками кризи є:

- емоційна нестабільність: різкі коливання настрою, підвищена дратівливість, сензитивність;
- негативізм: прагнення чинити всупереч вимогам дорослих;
- реакція емансипації: прагнення звільнитися з-під опіки батьків, утвердити власну автономію;
- рефлексія: зверненість у внутрішній світ, інтенсивне самопізнання.

Перебіг кризи значною мірою залежить від зовнішніх умов, насамперед від характеру взаємин із батьками та найближчим соціальним оточенням. Як зазначає Т.М. Титаренко, успішне подолання кризи можливе за умови підтримки з боку дорослих, які визнають зростаючу автономію підлітка, але зберігають емоційний зв'язок із ним [39].

Система новоутворень підліткового віку охоплює когнітивну, емоційну та особистісну сфери. Ключовим новоутворенням, яке визначає весь подальший розвиток особистості, є становлення самосвідомості. Л.І. Божович підкреслювала, що саме в підлітковому віці виникає «внутрішня позиція» як стійке ставлення до себе, до людей і до світу, що формується на основі розвитку самосвідомості [31].

До основних новоутворень підліткового віку належать:

1. Почуття дорослості - суб'єктивне переживання себе як дорослого, що виявляється у прагненні до самостійності, бажанні мати власні погляди та оцінки, претензії на повагу з боку дорослих.
2. Розвиток рефлексії - здатність усвідомлювати власні психічні стани, аналізувати мотиви своїх вчинків, оцінювати свої якості. Це призводить до формування «Я-концепції» - системи уявлень про себе.
3. Формування ідентичності (за Е. Еріксоном) - центральне завдання підліткового віку, що полягає у виробленні цілісного уявлення про себе, інтеграції різних «Я-образів» (реального, ідеального, соціального) у єдину систему.

Невирішеність цього завдання призводить до дифузії ідентичності, що виявляється у ролі, невизначеності, тривозі та труднощах професійного та особистісного самовизначення [11].

4. Формально-логічне мислення (за Ж. Піаже) - перехід від конкретно-операційного до формально-логічного мислення, що дозволяє підлітку оперувати гіпотетичними поняттями, будувати абстрактні умовиводи, аналізувати власне мислення.

5. Емоційно-вольова регуляція - формування здатності до свідомої саморегуляції, хоча вольові процеси в підлітковому віці ще залишаються нестійкими, особливо в ситуаціях емоційного напруження.

Питання провідної діяльності підліткового віку є дискусійним у віковій психології. Д.Б. Ельконін вважав, що провідною діяльністю в підлітковому віці є інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Саме в процесі такого спілкування відбувається засвоєння норм соціальної взаємодії, формування навичок побудови близьких стосунків, вироблення моральних критеріїв оцінки себе та інших [31].

Спілкування з однолітками виконує низку найважливіших функцій у підлітковому віці:

- функція соціалізації: через однолітків підліток засвоює моделі міжособистісної взаємодії, опановує соціальні ролі;
- функція ідентифікації: група однолітків стає референтною, її думка набуває вирішального значення для формування самооцінки підлітка;
- функція емоційної підтримки: саме в спілкуванні з ровесниками підліток знаходить розуміння, співчуття, прийняття, яких іноді не отримує в сім'ї;
- функція автономізації: спілкування з однолітками сприяє поступовому відокремленню від батьківської родини, формуванню власної системи цінностей.

Характер спілкування в підлітковому віці якісно змінюється: на зміну безпосереднім ігровим контактам приходять вибіркове, стійке дружнє спілкування, що ґрунтується на спільності інтересів, взаємній довірі та емоційній прив'язаності. Значної ваги набувають романтичні стосунки, які є важливим фактором формування гендерної ідентичності та емоційної зрілості.

Важливою особливістю підліткового віку є те, що поряд з орієнтацією на однолітків зберігається значущість батьківської родини, хоча характер цієї

значущості суттєво трансформується. У сучасній психології відмовилися від уявлення про підлітковий вік як період «неминучого конфлікту» поколінь. Дослідження свідчать, що більшість підлітків зберігають емоційний зв'язок із батьками, хоча й прагнуть до розширення автономії [27].

Співвідношення спілкування з однолітками та збереження зв'язку з батьками може бути описано через поняття сепарації - процесу поступового відокремлення підлітка від батьківської сім'ї. Як зазначає Г.С. Абрамова, оптимальна сепарація передбачає не розрив стосунків, а трансформацію їхньої якості: від ієрархічних відносин залежності до рівноправних партнерських відносин [31].

Сучасні дослідники виділяють дві ключові потреби підлітка щодо батьків:

1. Потреба в автономії - прагнення до самостійності, прийняття власних рішень, контролю над своїм життям.
2. Потреба в прив'язаності - збереження емоційної близькості з батьками, отримання підтримки, схвалення, захисту.

Діалектика цих двох потреб визначає специфіку дитячо-батьківських відносин у підлітковий період. Найбільш сприятливим для розвитку є такий стиль батьківської поведінки, який поєднує повагу до автономії підлітка зі збереженням емоційного тепла та підтримки. Авторитарний контроль призводить до посилення реакції емансипації, формування прихованої або явної ворожості. Натомість попустительське ставлення, позбавлене чітких меж і правил, не дає підлітку відчуття безпеки та може сприяти формуванню тривожності та невизначеності [34].

Особливого значення в контексті даного дослідження набуває той факт, що саме сім'я (її структура, характер взаємин, стиль виховання) визначає те, як саме підліток вирішує суперечність між прагненням до автономії та потребою в емоційному зв'язку.

Гармонійна сім'я здатна створити умови для успішної сепарації, тоді як дисфункціональна сім'я (неповна, конфліктна, повторношлюбна) може стати фактором ризику, порушуючи природний хід психічного розвитку.

Особливої уваги в контексті дослідження психічного розвитку підлітка заслуговує епігенетична концепція Е. Еріксона, в якій підлітковий вік (12–18 років) розглядається як вирішальний етап формування ідентичності. На думку Еріксона, саме в цей період особистість стикається з фундаментальним психосоціальним конфліктом між ідентичністю та дифузією ролей [11].

Еріксон виділяє кілька аспектів ідентичності:

- професійна ідентичність: вибір майбутньої професії, усвідомлення своїх здібностей та інтересів;
- ідеологічна ідентичність: формування світогляду, системи цінностей, політичних та релігійних переконань;
- статево-рольова ідентичність: прийняття своєї гендерної ролі, формування моделей статевої поведінки;
- психосоціальна ідентичність: інтеграція всіх образів «Я» в єдине цілісне уявлення про себе.

Важливим є положення Еріксона про те, що формування ідентичності не відбувається у вакуумі - воно завжди опосередковане соціальним контекстом, насамперед сім'єю та референтною групою однолітків. Підліток експериментує з різними соціальними ролями, «приміряє» їх на себе, і саме від реакції значущих дорослих (батьків) залежить, які з цих ролей будуть інтегровані в цілісну ідентичність, а які - відкинуті.

Еріксон ввів поняття психосоціального мораторію - періоду, коли суспільство надає підлітку час і простір для експериментування з ролями, пошуку себе без необхідності брати на себе повну відповідальність дорослого. Сім'я, яка підтримує цей мораторій, створює умови для успішного формування ідентичності. Натомість сім'я, яка передчасно вимагає від підлітка «дорослих» рішень або, навпаки, жорстко фіксує його в дитячій позиції, провокує розвиток дифузії ідентичності, що виявляється у хронічній невпевненості, тривозі, нездатності до самовизначення [11].

Важливим є розрізнення поведінкової та емоційної автономії. Поведінкова автономія (здатність приймати самостійні рішення щодо повсякденних справ) формується раніше і часто супроводжується зовнішніми конфліктами з батьками.

Емоційна автономія (здатність до встановлення близьких стосунків поза сім'єю при збереженні емоційного зв'язку з батьками) формується поступово і є показником психологічної зрілості.

Дослідження Дж. Боулбі та М. Ейнсворт, продовжені в теорії прив'язаності, доводять, що якість ранньої прив'язаності до батьків визначає здатність підлітка до побудови довірливих стосунків з однолітками. Підлітки з безпечним типом прив'язаності демонструють вищу соціальну компетентність, більшу здатність до емпатії та успішніше вирішують конфлікти. Натомість підлітки з ненадійним (тривожним або уникаючим) типом прив'язаності частіше стикаються з труднощами у спілкуванні з однолітками, що може призводити до соціальної ізоляції або, навпаки, до залучення в асоціальні групи.

З позицій системного сімейного підходу (М. Боуен, С. Мінухін), підлітковий вік є періодом, коли сімейна система зазнає найбільш суттєвих трансформацій. Входження дитини в підлітковий вік вимагає від сім'ї перегляду усталених правил, меж і способів взаємодії. С. Мінухін вказував, що успішне проходження підліткової кризи можливе лише за умови, що сім'я здатна змінити свої кордони: від закритих, жорстких до більш відкритих і гнучких, що дозволяють підлітку інтегрувати новий досвід, отриманий поза сім'єю.

Відповідно до концепції диференціації «Я» М. Боуена, підлітковий вік є критичним періодом для розвитку здатності особистості розрізняти власні думки та почуття від думок і почуттів інших членів сім'ї. Низький рівень диференціації в батьків призводить до того, що вони несвідомо «передають» підлітку власну тривогу, втягують його в подружні конфлікти (формування «трикутників»), що стає потужним фактором порушення психічного розвитку.

1.2. Сім'я як інститут соціалізації: функції сім'ї

Соціалізація - це процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, норм, цінностей, зразків поведінки, необхідних для успішного функціонування в суспільстві. У вітчизняній та зарубіжній психології соціалізація розглядається як двосторонній процес, що включає, з одного боку, засвоєння соціальних норм, а з іншого - активне конструювання особистістю власного соціального простору.

Сім'я є первинним та найважливішим агентом соціалізації дитини. Її унікальна роль визначається низкою факторів:

- ранність впливу: саме в сім'ї відбувається первинна соціалізація, закладаються фундаментальні структури особистості;
- емоційна насиченість: сімейні стосунки є найбільш інтимними, емоційно забарвленими, що визначає їхню глибину та тривалість впливу;
- тривалість впливу: на відміну від інших інститутів соціалізації (школи, ЗМІ), сім'я впливає на дитину протягом усього періоду дитинства та підліткового віку;
- комплексність впливу: сім'я впливає на всі сфери психічного розвитку - когнітивну, емоційну, моральну, поведінкову.

Як зазначає Т.М. Титаренко, сім'я є не просто одним із факторів соціалізації, а тим «простором», у якому відбувається становлення особистості, формування її базової довіри до світу, здатності до близькості та автономії [40].

У психологічній літературі існує кілька підходів до класифікації функцій сім'ї. Найбільш поширеною є типологія, що виділяє репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, економічну, рекреаційну та інші функції. У контексті даного дослідження найбільшого значення набувають ті функції сім'ї, які безпосередньо впливають на психічний розвиток підлітка, а саме: виховна функція, емоційна функція, функція соціального контролю, світоглядна функція, функція психологічної підтримки та ресурсна функція.

Виховна функція є провідною функцією сім'ї щодо дитини. Вона полягає у формуванні особистості дитини, передачі соціокультурного досвіду, норм і

цінностей. У сучасній психології виховання розуміється не як односторонній вплив батьків на дитину, а як інтерактивний процес, у якому обидві сторони є активними учасниками взаємодії.

Виховна функція сім'ї реалізується через:

- стиль сімейного виховання - систему батьківських установок, стратегій та методів впливу на дитину;
- батьківські позиції - характер емоційного прийняття дитини, ступінь контролю, ставлення до її автономії;
- сімейні цінності - систему ідеалів, переконань, норм, що транслуються дитині.

Як зазначає Е.Г. Ейдемільер, порушення виховної функції сім'ї (гіперопіка, гіпоопіка, емоційне відторгнення, жорстоке ставлення) є провідним фактором формування психічних розладів та девіантної поведінки у дітей та підлітків.

Емоційна функція сім'ї полягає у задоволенні потреб членів сім'ї у психологічній безпеці, емоційному прийнятті, любові, підтримці. Ця функція набуває особливого значення в підлітковому віці, коли дитина переживає кризу ідентичності та потребує стабільного емоційного «тилу».

Дж. Боулбі в теорії прив'язаності довів, що здатність сім'ї виконувати емоційну функцію (бути «безпечною базою» для дитини) є вирішальною для формування психічного здоров'я. Підлітки, які мають досвід надійної емоційної прив'язаності до батьків, демонструють вищу стійкість до стресів, кращу соціальну адаптацію та здатність до побудови здорових стосунків у майбутньому.

Порушення емоційної функції сім'ї (емоційне холодність, неприйняття, подружні конфлікти, які втягують дитину) призводить до формування у підлітка базової тривоги, недовіри до світу, порушень самооцінки.

Функція соціального контролю полягає у забезпеченні дотримання членами сім'ї соціальних норм і правил. У дитячо-батьківських відносинах ця функція реалізується через систему вимог, обмежень, санкцій, які батьки встановлюють щодо поведінки дитини.

Оптимальна реалізація функції соціального контролю передбачає:

- послідовність вимог (їх стабільність і передбачуваність);

- адекватність вимог віковим та індивідуальним особливостям дитини;
- пояснення правил і санкцій (їх усвідомленість дитиною);
- гнучкість (зміна вимог відповідно до зростання компетентності дитини).

У підлітковому віці функція соціального контролю набуває особливої гостроти, оскільки стикається з реакцією емансипації - прагненням підлітка звільнитися з-під батьківського контролю. Надмірний контроль (авторитарне виховання) призводить до протестних реакцій, брехливості, формування ригідності або, навпаки, безініціативності. Недостатність контролю (попустительське виховання) створює ризик залучення підлітка до асоціальних груп, формування девіантної поведінки.

Світоглядна функція сім'ї полягає у формуванні у дитини системи цінностей, життєвих смислів, моральних орієнтирів. Саме в сім'ї дитина отримує перші уявлення про добро і зло, справедливість, відповідальність, сенс життя.

У підлітковому віці, коли, за Е. Еріксоном, відбувається формування ідеологічної ідентичності, значення світоглядної функції сім'ї зростає. Підліток порівнює батьківські цінності з цінностями, трансльованими іншими агентами соціалізації (однолітками, ЗМІ, референтними групами). Суперечність між цими системами цінностей може стати джерелом внутрішнього конфлікту, але також і стимулом для розвитку критичного мислення та самостійного світоглядного вибору.

У сучасній психології сім'ї все більшої уваги набуває розуміння сім'ї як ресурсу для розвитку дитини. Ресурсна функція сім'ї полягає у створенні умов для актуалізації потенціалу дитини, її самореалізації, подолання труднощів.

С.В. Шаронова та інші дослідники вводять поняття психологічного ресурсу сім'ї, який включає: когнітивний ресурс (знання батьків про вікові особливості дитини, способи ефективної взаємодії); емоційний ресурс (здатність батьків до емпатії, емоційної підтримки); комунікативний ресурс (навички ефективної комунікації, вирішення конфліктів); організаційний ресурс (здатність організувати розвивальне середовище, режим дитини).

Сім'ї, які володіють високим психологічним ресурсом, здатні не лише виконувати базові функції соціалізації, але й забезпечувати розвиток дитини

«понад норму» - формування її унікальності, творчого потенціалу, життєстійкості.

Усі розглянуті функції сім'ї тісно взаємопов'язані. Порушення однієї з них неминуче позначається на реалізації інших. Наприклад, подружній конфлікт (порушення емоційної функції) призводить до нестабільності виховних впливів, зниження ефективності соціального контролю, трансляції суперечливих цінностей.

У підлітковому віці, який є сенситивним для формування самосвідомості та ідентичності, значення сімейних функцій трансформується:

емоційна функція зберігає свою значущість як джерело базової безпеки, однак форма її реалізації змінюється: підліток потребує не стільки безпосередньої турботи, скільки прийняття його як автономної особистості; функція соціального контролю набуває характеру переговорів і договорів, поступаючись місцем формуванню внутрішньої саморегуляції; світоглядна функція стає предметом активного осмислення та критичної переоцінки з боку підлітка.

Дослідження свідчать, що найбільш сприятливим для психічного розвитку підлітка є такий тип сім'ї, в якому:

1. всі функції реалізуються узгоджено та збалансовано;
2. структура сім'ї є стабільною, а кордони - гнучкими;
3. стиль виховання поєднує емоційне тепло з адекватним рівнем контролю та підтримкою автономії.

Таким чином, сім'я виступає найважливішим інститутом соціалізації дитини, реалізуючи комплекс функцій (виховну, емоційну, соціального контролю, світоглядну, ресурсну), які в сукупності визначають якість психічного розвитку. У підлітковому віці специфіка реалізації цих функцій полягає в необхідності поєднання підтримки зростаючої автономії дитини зі збереженням емоційної близькості та стабільності сімейної системи. Порушення однієї або кількох сімейних функцій є провідним фактором ризику формування дезадаптивних форм поведінки, емоційних розладів та особистісних проблем у підлітків.

1.3. Сучасна типологія сімей (за структурою, за якістю відносин, за стилем виховання)

Розмаїття сімейних форм у сучасному суспільстві зумовлює необхідність їх наукової класифікації. Типологія сімей дозволяє систематизувати знання про особливості сімейного функціонування та визначити специфіку їх впливу на психічний розвиток дитини. У психологічній літературі існують різні підходи до класифікації сімей залежно від обраних критеріїв. Для цілей даного дослідження найбільш значущими є типології, що враховують структуру сім'ї (склад, кількість батьків, наявність інших членів), якість міжособистісних відносин (гармонійність/дисгармонійність, характер спілкування) та стиль сімейного виховання (стратегії батьківського впливу).

Структура сім'ї - це сукупність відносин між її членами, що включає ієрархію, ролі, кордони та склад сім'ї. За структурним критерієм виділяють такі типи сімей: повна та неповна сім'я; нуклеарна та розширена сім'я; повторношлюбна (зведена) сім'я; сім'ї з дистантними батьками.

Найбільш загальним є поділ сімей на повні (наявні обоє батьків) та неповні (відсутність одного з батьків внаслідок розлучення, смерті, позашлюбного народження дитини або тривалої розлуки).

У сучасному українському суспільстві неповні сім'ї становлять значний відсоток. За даними соціологічних досліджень, понад 20% дітей в Україні виховуються в неповних сім'ях, причому в переважній більшості випадків це материнські сім'ї [35].

Психологічні дослідження свідчать, що виховання в неповній сім'ї пов'язане з низкою специфічних труднощів:

- економічні труднощі, що посилюють стрес батька-вихователя;
- емоційне перенавантаження самотнього батька, який змушений поєднувати професійні та виховні функції;
- дефіцит рольових моделей для формування гендерної ідентичності (особливо для хлопців у материнських сім'ях);

- ризик формування симбіотичних відносин між матір'ю та дитиною, що ускладнює сепарацію в підлітковому віці [30].

Однак дослідники підкреслюють, що сам по собі факт неповної сім'ї не є однозначним предиктором порушень розвитку. Вирішальне значення мають якість стосунків між дитиною та батьком-вихователем, наявність підтримки з боку розширеної сім'ї, а також здатність батька до ефективної реалізації виховних функцій.

Нуклеарна сім'я складається з одного або двох батьків та їхніх дітей. Це домінуючий тип сім'ї в сучасному індустріальному суспільстві. Розширена сім'я включає, окрім батьків та дітей, інших родичів (бабусь, дідусів, тіток, дядьків), які проживають спільно або підтримують тісні стосунки.

Розширена сім'я має як потенційні переваги (додаткові джерела підтримки, передача традицій, допомога у вихованні), так і ризики (конфлікти між поколіннями, розмитість батьківських кордонів, суперечливі виховні впливи). Для підліткового віку значення розширеної сім'ї може бути подвійним: з одного боку, наявність емоційно близьких бабусі чи дідуся створює додаткове джерело підтримки в період кризи; з іншого - надмірне втручання старшого покоління може блокувати сепараційні процеси.

Повторношлюбна сім'я утворюється внаслідок повторного шлюбу одного або обох батьків і включає нерідних дітей (вітчима/мачуху, зведених братів і сестер). Цей тип сім'ї стає все більш поширеним у зв'язку з високим рівнем розлучень та повторних шлюбів. Психологічна специфіка повторношлюбної сім'ї полягає в тому, що її члени стикаються з необхідністю вирішення низки складних завдань:

- формування нових сімейних кордонів та розподілу ролей;
- подолання конфлікту лояльності у дитини, яка змушена вибудовувати стосунки з новим партнером батька, зберігаючи зв'язок з відсутнім біологічним батьком;
- інтеграція дітей від попередніх шлюбів в єдину сімейну систему, подолання ревнощів та суперництва [14].

П. Бос та інші дослідники виділяють кілька етапів формування повторношлюбної сім'ї, кожен з яких має свої психологічні виклики для підлітка:

1. Етап відновлення після розлучення/втрати - період, коли дитина адаптується до життя в неповній сім'ї, переживає втрату попередньої сімейної системи.
2. Етап нових стосунків - поява нового партнера батька, що часто викликає у підлітка амбівалентні почуття: надію на відновлення сім'ї та ревності, страх втрати уваги батька.
3. Етап створення нової сім'ї - спільне проживання, необхідність інтеграції в єдину систему. На цьому етапі підліток стикається з необхідністю вибудовувати стосунки з вітчимою/мачухою та можливими зведеними братами/сестрами.
4. Етап стабілізації - формування нових сімейних правил, кордонів, розподілу ролей [46].

Дослідження свідчать, що підлітки в повторношлюбних сім'ях часто демонструють вищий рівень тривожності та поведінкових проблем порівняно з підлітками з первинних повних сімей, особливо на перших етапах формування нової сімейної системи.

Окремий тип структурної організації сім'ї, що набув значного поширення в сучасній Україні, становлять сім'ї з дистантними батьками. Йдеться про ситуації, коли один або обоє батьків тривалий час перебувають поза межами сім'ї внаслідок трудової міграції, участі у воєнних діях, тривалих відряджень.

Сучасний український контекст вимагає включення до типології сімей тих форм, що виникли або набули особливої актуальності внаслідок воєнних дій. Війна є потужним дестабілізуючим фактором, що трансформує всі аспекти сімейного функціонування та створює специфічні умови для психічного розвитку підлітка.

Сім'ї з дистантними батьками, які набули значного поширення в сучасній Україні, потребують детальнішого розгляду, особливо в контексті воєнних реалій. Залежно від причин та характеру дистантності можна виділити:

- економічна дистантність (трудова міграція) - один або обоє батьків виїжджають за кордон для заробітку на тривалий термін;

- воєнна дистантність (участь у бойових діях, вимушене переміщення) - батько/мати перебувають у зоні бойових дій або вимушено проживають окремо внаслідок переміщення;
- професійна дистантність (вахтовий метод роботи, тривалі відрядження);
- розлучна дистантність - проживання окремо після розлучення, коли батько/мати зберігають батьківські права та контакт із дитиною.

Окремий тип становлять сім'ї, в яких один або обоє батьків є військовослужбовцями, особливо ті, що беруть безпосередню участь у бойових діях. Специфіка таких сімей включає:

- тривала розлука з батьком/матір'ю, що може тривати місяцями;
- ризик поранення або загибелі батька, що створює хронічне напруження в сім'ї;
- зміна сімейних ролей (дитина може брати на себе додаткові обов'язки, стаючи «опорою» для іншого батька);
- травматичний досвід возз'єднання (батько, який повертається з війни, може мати посттравматичні стресові розлади, зміни характеру, що ускладнює відновлення стосунків) [9].

Для підліткового віку, що характеризується потребою в стабільних орієнтирах та прогнозованості, ситуація невизначеності щодо батька-військовослужбовця є особливо травматичною. Підлітки в таких сім'ях часто демонструють: регресію (повернення до більш інфантильних форм поведінки); соматизацію (тілесні прояви тривоги); патріотичну ідентифікацію (надмірне ототожнення з образом батька-героя, що може мати як ресурсний, так і дезадаптивний характер); страх сепарації (побоювання, що будь-яке відокремлення може призвести до втрати).

Дистантне батьківство створює парадоксальну ситуацію: батьки формально присутні (не розлучені, зберігають емоційний зв'язок), але фізично відсутні. Для підлітка це може мати такі наслідки:

- порушення процесу сепарації - замість поступового відокремлення від батьків, що є нормативним для підліткового віку, відбувається насильницький розрив, який часто супроводжується відчуттям покинутості та зради;

- «батьківський дефіцит» - відсутність безпосередньої присутності батька/матері позбавляє підлітка важливих рольових моделей, особливо в питаннях гендерної ідентифікації;
- рольова інверсія - підліток може бути змушений взяти на себе функції відсутнього батька (догляд за молодшими дітьми, підтримка іншого з батьків);
- труднощі комунікації - спілкування через гаджети (телефон, відеозв'язок) не забезпечує повноцінного емоційного контакту, часто обмежуючись поверхневими темами;
- амбівалентні почуття - одночасна любов до батьків та образа на них за відсутність;
- ідеалізація відсутнього батька - фантазії про те, як було б добре, якби батько/мати були поруч, що ускладнює реальні стосунки з присутнім батьком [9].

Незважаючи на високий ризик порушень, деякі сім'ї з дистантними батьками демонструють стійкість та здатність до адаптації. Ресурсними факторами є: якість стосунків до розлуки (безпечна прив'язаність, сформована в ранньому дитинстві); регулярність та якість комунікації (не лише інформування про події, але й емоційна підтримка); наявність підтримки розширеної сім'ї (бабусі, дідусі, інші родичі); здатність присутнього батька до ефективного виховання (поєднання контролю та підтримки); відкритість обговорення ситуації (визнання труднощів, а не заперечення) [51].

Цей тип сім'ї характеризується парадоксальним поєднанням формальної повноти (батьки не розлучені) та фактичної неповноти (фізична відсутність одного з батьків). Психологічні наслідки такого типу сімейної організації для підлітка можуть бути суперечливими: з одного боку, зберігається емоційний зв'язок (опосередкований технологіями), з іншого - відсутність безпосередньої присутності батька/матері порушує процес сепарації, формує невизначеність сімейних кордонів та може призводити до відчуття покинутості.

Сім'ї, які були змушені залишити місце постійного проживання внаслідок бойових дій, стикаються з комплексом психотравмуючих факторів: втрата житла,

майна, соціального статусу; розрив соціальних зв'язків (розлука з друзями, родичами, зміна школи); невизначеність майбутнього (неможливість планування); адаптація до нового середовища (культурні, мовні, побутові відмінності); фінансові труднощі (втрата роботи, нестабільний дохід).

Для підлітка з такої сім'ї додатковим стресором є порушення соціальної ідентичності - необхідність інтегруватися в новий колектив однолітків, часто зі збереженням стигматизації за статусом «переселенця». Дослідження свідчать, що підлітки з сімей ВПО демонструють вищі рівні тривожності, депресивності та посттравматичних стресових розладів порівняно з підлітками з сімей, які не зазнали переміщення [10].

Найбільш травматичним типом сім'ї в умовах війни є сім'ї, що зазнали втрати - загибель одного з батьків на фронті або внаслідок обстрілів. У таких сім'ях процес горювання накладається на підліткову кризу, створюючи специфічну динаміку.

Психологічні особливості підлітків, які пережили втрату батька в умовах війни, включають:

- унеможливлення нормативного процесу сепарації (смерть батька є насильницьким розривом зв'язку, а не поступовим відокремленням);
- патологічне горювання (затримка, заперечення, хроніфікація);
- рольова інверсія (підліток змушений виконувати функції втраченого батька, що призводить до передчасної дорослості);
- ідентифікація з образом загиблого (як ресурсний механізм, що може набувати дезадаптивних форм);
- вторинна травматизація (через переживання іншого з батьків, який може перебувати в стані депресії або посттравматичного стресового розладу) [18].

Структурна характеристика сім'ї не вичерпує специфіки її впливу на дитину. Вирішальне значення має якість внутрішньосімейних відносин - характер емоційного зв'язку між членами сім'ї, стиль спілкування, наявність конфліктів.

Гармонійна сім'я характеризується:

- емоційним теплом, прийняттям та підтримкою між усіма членами;
- гнучкою системою сімейних правил, що адаптується до змін;
- чіткими, але проникними сімейними кордонами;
- ефективними комунікативними стратегіями, відкритістю обговорення проблем;
- здатністю до вирішення конфліктів конструктивним шляхом.

У гармонійній сім'ї створюються оптимальні умови для психічного розвитку підлітка: формування адекватної самооцінки, розвиток автономії при збереженні емоційної прив'язаності, успішне подолання кризи ідентичності [30].

Дисгармонійна сім'я - це сім'я, в якій порушено оптимальне функціонування внаслідок деструктивних взаємин між членами. До основних типів дисгармонійних сімей належать:

- 1) конфліктна сім'я - характеризується хронічними конфліктами між подружжям, які часто втягують дитину. У такій сім'ї підліток виступає або «громовідводом» (на нього спрямовується агресія батьків), або «миротворцем» (змушений брати на себе функцію регуляції батьківських відносин), що призводить до емоційного перенавантаження та формування невротичних реакцій;
- 2) кризова сім'я - перебуває в стані тимчасової дестабілізації внаслідок зовнішніх (втрата роботи, смерть члена сім'ї) або внутрішніх (зрада, розлучення) факторів;
- 3) деструктивна сім'я - характеризується крайніми формами дисфункції: жорстоким поведінням, фізичним або сексуальним насильством, залежностями (алкоголізм, наркоманія) одного або обох батьків. Такий тип сім'ї є найбільш несприятливим для психічного розвитку дитини, формуючи посттравматичні стресові розлади, порушення прив'язаності, високий ризик девіантної поведінки [23].

Окремий тип дисфункціональних сімей становлять сім'ї, в яких один або обоє батьків мають залежності (алкогольну, наркотичну, ігрову). Такі сім'ї характеризуються глибокими порушеннями всіх сфер функціонування та створюють високий ризик для психічного розвитку підлітка.

Характерні риси сімей із залежними батьками:

- хаотичність (непередбачуваність правил, режиму, реакцій батьків);
- порушення кордонів (розмитість або надмірна жорсткість);
- емоційне нехтування (батьки не здатні забезпечити емоційну підтримку);
- рольова інверсія (дитина змушена брати на себе функції «дорослого», контролювати батька);
- секретність (заборона виносити сімейні проблеми назовні);
- стигматизація (відчуття сорому за сім'ю) [7].

Для підлітків із таких сімей характерний високий ризик формування:

- співзалежної поведінки (орієнтація на потреби інших на шкоду власним);
- посттравматичних стресових розладів;
- власної залежності (алкоголізм, наркоманія, ігрова залежність) як наслідок ідентифікації з батьківською моделлю;
- делінквентної поведінки;
- суїцидальних тенденцій [23].

Конфліктна сім'я заслуговує на детальніший розгляд, оскільки вона є одним із найпоширеніших типів дисгармонійних сімей і суттєво впливає на психічний розвиток підлітка.

Залежно від змісту та учасників конфліктів виділяють:

- 1) подружні конфлікти - між батьками, що можуть стосуватися різних сфер: фінансової, сексуальної, виховної, побутової;
- 2) дитячо-батьківські конфлікти - між батьками та підлітком, часто пов'язані з реакцією емансипації;
- 3) конфлікти між поколіннями - за участі бабусь/дідусів, що особливо характерно для розширених сімей;
- 4) конфлікти між дітьми (сиблінгові) - між братами та сестрами, що можуть бути як нормативними, так і патологічними.

Дослідження свідчать, що підлітки в конфліктних сім'ях виробляють різні стратегії адаптації:

1. «Громовідвід» - дитина стає об'єктом, на який спрямовується агресія батьків, що конфліктують між собою. Це найбільш деструктивна позиція, що призводить до формування низької самооцінки, депресивності, аутоагресії.
2. «Миротворець» - підліток бере на себе функцію регуляції батьківських конфліктів, намагаючись їх примирити. Це призводить до емоційного перенавантаження, формування тривожності, труднощів у розрізненні власних та чужих почуттів.
3. «Втеча» - підліток уникає сімейної ситуації, проводячи максимум часу поза домом. Ця стратегія пов'язана з ризиком залучення до асоціальних груп, формування залежностей.
4. «Бунт» - відкрите протистояння батькам, агресивна поведінка, що може бути як спробою встановити власні кордони, так і наслідуванням деструктивних батьківських моделей [49].

Конфліктна сім'я створює специфічні умови для формування ідентичності підлітка. Замість стабільного простору для експериментування з ролями (психосоціальний мораторій, за Е. Еріксоном) підліток отримує хаотичне, непередбачуване середовище. Це може призводити до:

передчасної фіксації ідентичності (підліток «закривається» від пошуку, приймаючи готові, часто деструктивні моделі);

дифузії ідентичності (неможливість інтегрувати різні «Я-образи»);

формування негативної ідентичності (ототожнення себе з роллю «проблемної дитини», «невдахи», що парадоксальним чином стає джерелом стабільності) [11].

У системній сімейній терапії широко використовується модель Д. Олсона (Circumplex Model), яка класифікує сім'ї за двома основними параметрами: згуртованість (емоційний зв'язок між членами сім'ї) та гнучкість (здатність сімейної системи змінювати правила, ролі, структуру влади).

За рівнем згуртованості виділяють:

- роз'єднані сім'ї (дуже низький рівень згуртованості) - члени сім'ї автономні, але майже не мають емоційного зв'язку;
- розділені сім'ї (низький рівень згуртованості) - переважає автономія, але зберігається деякий емоційний зв'язок;

- зв'язані сім'ї (високий рівень згуртованості) - сильна емоційна прив'язаність, висока лояльність;
- заплутані сім'ї (дуже високий рівень згуртованості) - відсутність особистісних кордонів, надмірна залежність, симбіоз.

За рівнем гнучкості виділяють:

- ригідні сім'ї (дуже низька гнучкість) - жорстка ієрархія, правила не змінюються, відсутність адаптації;
- структуровані сім'ї (низька гнучкість) - переважає демократичний стиль, але зміни відбуваються повільно;
- гнучкі сім'ї (висока гнучкість) - здатність до змін, розподіл влади є ситуативним;
- хаотичні сім'ї (дуже висока гнучкість) - відсутність стабільності, непередбачуваність правил та лідерства.

Найбільш сприятливими для психічного розвитку підлітка є збалансовані сім'ї (помірні рівні згуртованості та гнучкості), які забезпечують оптимальне поєднання автономії та прив'язаності, стабільності та здатності до змін.

Стиль сімейного виховання - це система батьківських установок, стратегій та методів впливу на дитину, що формує специфічний паттерн дитячо-батьківських відносин. Класична типологія стилів виховання, розроблена Д. Баумрінд та розширена іншими дослідниками, виділяє три основні типи: авторитетний (демократичний) стиль; авторитарний стиль; попустительський (ліберальний) стиль. Деякі дослідники виділяють також індиферентний (байдужий) стиль.

Авторитетний стиль характеризується високим рівнем контролю у поєднанні з високим рівнем емоційного тепла. Батьки:

- встановлюють чіткі правила та очікування, але пояснюють їх дитині;
- заохочують автономію та самостійність у межах встановлених правил;
- використовують аргументацію та переконання, а не примус;
- демонструють емоційне тепло, підтримку, чутливість до потреб дитини;
- визнають право дитини на власну думку, навіть якщо вона відрізняється від батьківської.

Авторитетний стиль виховання є найбільш сприятливим для психічного розвитку підлітка. Дослідження свідчать, що підлітки з таких сімей демонструють:

- вищу самооцінку та впевненість у собі;
- кращі академічні досягнення;
- нижчий рівень тривожності та депресивності;
- більшу соціальну компетентність;
- нижчу схильність до девіантної поведінки .

Авторитарний стиль характеризується високим рівнем контролю при низькому рівні емоційного тепла. Батьки:

- вимагають беззаперечного послуху, не пояснюючи своїх вимог;
- використовують покарання, погрози, примус;
- обмежують автономію дитини, контролюють її поведінку в усіх сферах;
- рідко виявляють емоційне тепло, підтримку;
- не враховують потреби та інтереси дитини.

Авторитарне виховання в підлітковому віці часто призводить до:

- формування протестних реакцій (явний чи прихований негативізм);
- низької самооцінки, невпевненості у власних силах;
- ригідності, труднощів у прийнятті самостійних рішень;
- агресивності (як наслідок фрустрації потреби в автономії);
- брехливості як захисної стратегії .

Попустительський стиль характеризується низьким рівнем контролю при високому рівні емоційного тепла. Батьки:

- не встановлюють чітких правил та обмежень;
- дозволяють дитині робити що завгодно;
- уникають покарань та обмежень;
- емоційно теплі, але не здійснюють належного керівництва.

Наслідками попустительського виховання для підлітків є:

- труднощі саморегуляції, імпульсивність;
- низька фрустраційна толерантність;
- схильність до залежностей та девіантної поведінки;
- егоцентризм, труднощі у врахуванні інтересів інших;

- тривожність (відсутність чітких меж створює відчуття небезпеки).

Деякі дослідники виділяють також індіферентний стиль, що характеризується низьким рівнем контролю при низькому рівні емоційного тепла. Цей стиль, який часто зустрічається в сім'ях із залежностями або в ситуації емоційного відторгнення дитини, є найбільш несприятливим. Підлітки з таких сімей демонструють найвищий рівень порушень психічного розвитку, включаючи делінквентну поведінку, зловживання психоактивними речовинами, суїцидальні тенденції [8].

Значний внесок у дослідження стилів сімейного виховання зробили Е.Г. Ейдемільер та В.В. Юстицькіс, які розробили типологію патологізуючих стилів виховання, що призводять до формування особистісних розладів у дітей та підлітків:

1. Гіпопротекція - недостатність опіки та контролю, часто поєднується з емоційним відторгненням. Призводить до формування нестійкого типу особистості, схильності до девіантної поведінки.
2. Домінуюча гіперпротекція - надмірний контроль, дріб'язкова опіка, обмеження самостійності. Формує астеничні риси, безініціативність, залежність.
3. Потураюча гіперпротекція - надмірне задоволення потреб дитини, відсутність вимог. Призводить до формування істеричних рис, егоцентризму, труднощів соціальної адаптації.
4. Емоційне відторгнення - неприйняття дитини, що може бути явним або прихованим. Формує емоційну нестабільність, агресивність, невротичні розлади.
5. Підвищена моральна відповідальність - покладання на дитину непосильних обов'язків, вимог, що не відповідають її віку. Призводить до формування тривожно-недовірливих рис, страхів, психосоматичних розладів.

Розглянуті типології сімей не є взаємовиключними, а доповнюють одна одну, дозволяючи створити багатовимірну картину сімейного функціонування. Для дослідження психічного розвитку підлітка важливо враховувати:

- 1) структурні характеристики сім'ї (повнота, наявність інших членів, повторність шлюбу), які створюють зовнішні рамки розвитку;

- 2) якість відносин (гармонійність/дисгармонійність, згуртованість, гнучкість), яка визначає емоційний клімат, в якому відбувається розвиток;
- 3) стиль виховання (авторитетний, авторитарний, попустительський), який безпосередньо впливає на формування особистісних якостей підлітка.

Комбінація цих характеристик створює специфічний тип сімейного середовища, який може бути як ресурсним, так і ризикогенним для психічного розвитку підлітка. *У наступному розділі роботи буде здійснено емпіричне дослідження того, як різні типи сімей (повна та неповна) та різні стилі виховання (демократичний, авторитарний, ліберальний, індиферентний) впливають на ключовий показник психічного розвитку — самооцінку.*

1.4. Теоретичні моделі впливу сім'ї на особистість (психоаналітичний підхід, біхевіоризм, теорія прив'язаності, системний сімейний підхід)

Проблема впливу сім'ї на формування особистості є однією з ключових у психологічній науці. Протягом XX-XXI століть було розроблено низку теоретичних підходів, які по-різному пояснюють механізми цього впливу, роль батьківської фігури, значення раннього досвіду та характер дитячо-батьківської взаємодії. У межах даного дослідження найбільш значущими є чотири теоретичні моделі: психоаналітичний підхід, біхевіоризм, теорія прив'язаності та системний сімейний підхід. Кожна з них пропонує власне розуміння того, як сімейне середовище впливає на психічний розвиток дитини, і в сукупності створює методологічну основу для емпіричного дослідження.

Психоаналітичний підхід, започаткований З. Фрейдом, став першою системною теорією, яка пояснила вирішальне значення раннього дитячого досвіду та сімейних відносин для формування особистості. У межах класичного психоаналізу розвиток дитини розглядається через призму психосексуальних стадій, на кожній з яких відбувається специфічна взаємодія між дитиною та батьками, що визначає формування базових структур особистості.

З. Фрейд вважав, що сім'я є тим «первинним простором», у якому дитина проходить через едіпів комплекс - центральний конфлікт психосексуального розвитку. Едіпів комплекс, що виникає на фалічній стадії (3-6 років), полягає у несвідомому потягу дитини до батька протилежної статі та суперництві з батьком тієї самої статі. Успішне розв'язання едіпового комплексу через ідентифікацію з батьком тієї самої статі призводить до формування суперего (внутрішнього морального цензора) та закладає основи для подальшого морального розвитку [44].

Незважаючи на те, що класичний психоаналіз зосереджувався переважно на ранніх стадіях розвитку, його ідеї мають важливе значення для розуміння підліткового віку. У підлітковий період відбувається реактивація едіпових конфліктів, що супроводжується посиленням амбівалентності у ставленні до батьків. Підліток одночасно прагне до відокремлення від батьків (сепарації) та

зберігає несвідому прив'язаність до них. Успішне подолання цього конфлікту можливе лише за умови, що батьки здатні «відпустити» дитину, визнаючи її зростаючу автономію [2].

Подальший розвиток психоаналітичної теорії пов'язаний з его-психологією (А. Фрейд, Е. Еріксон, Г. Гартманн) та теорією об'єктних відносин (М. Кляйн, Д. Віннікотт, М. Малер, О. Кернберг). Ці напрями змістили акцент з внутрішніх потягів на відносини дитини зі значущими об'єктами (насамперед з матір'ю) як визначальний фактор психічного розвитку.

М. Малер розробила концепцію процесу сепарації-індивідуації, яка є ключовою для розуміння підліткового віку. За Малер, дитина проходить кілька фаз від симбіотичного злиття з матір'ю до досягнення об'єктної сталості та формування стабільного відчуття себе. Хоча основний процес сепарації-індивідуації завершується до трьох років, у підлітковому віці відбувається його вторинна актуалізація - підліток наново переживає конфлікт між прагненням до автономії та страхом втрати об'єкта прив'язаності [3].

Д. Віннікотт ввів поняття «достатньо хорошої матері» та «перехідного простору». На думку Віннікотта, здатність матері бути «достатньо хорошою» (тобто поєднувати присутність з поступовим допущенням фрустрації) створює умови для формування у дитини здатності до самотійності. У підлітковому віці батьки знову постають перед завданням бути «достатньо хорошими» - підтримувати підлітка, не нав'язуючи своєї присутності, дозволяти йому експериментувати з ідентичністю, залишаючись «безпечною базою» [30].

Е. Еріксон, розвиваючи психоаналітичну традицію, створив епігенетичну теорію розвитку особистості, в якій підлітковий вік (12-18 років) розглядається як стадія вирішення кризи ідентичність та дифузія ролей. Еріксон підкреслював, що формування ідентичності є соціально опосередкованим процесом: підліток інтегрує різні ідентифікації (з батьками, однолітками, культурними героями) у цілісне уявлення про себе. Сім'я відіграє подвійну роль: з одного боку, вона надає «сировину» для ідентифікацій, з іншого - може блокувати процес формування ідентичності через надмірний контроль або трансляцію суперечливих цінностей [11].

Психоаналітичний підхід акцентує увагу на таких важливих для даного дослідження аспектах:

- несвідома динаміка дитячо-батьківських відносин (амбівалентність, конфлікт лояльності, ідентифікації);
- значення раннього досвіду прив'язаності для подальшого розвитку;
- криза сепарації-індивідуації як центральне завдання підліткового віку;
- роль батьків у формуванні ідентичності підлітка.

Біхевіористичний підхід пропонує принципово інше розуміння механізмів впливу сім'ї на розвиток дитини. На відміну від психоаналізу, який зосереджувався на внутрішніх, несвідомих процесах, біхевіоризм вивчає зовнішні, спостережувані форми поведінки та умови їх формування.

Дж. Уотсон, засновник біхевіоризму, стверджував, що розвиток дитини повністю визначається середовищем, а батьки можуть сформувати будь-який тип поведінки через систему підкріплень. Він пропагував жорсткий, регламентований підхід до виховання, що згодом зазнав критики за ігнорування емоційних потреб дитини [12].

Б. Скіннер розробив теорію оперантного наочіння, згідно з якою поведінка формується через її наслідки. Поведінка, що підкріплюється (отримує позитивне підкріплення або дозволяє уникнути негативного), має тенденцію до повторення; поведінка, що ігнорується або покарання, згасає. У контексті сімейного виховання це означає, що батьки, самі того не усвідомлюючи, формують поведінкові паттерни дитини через систему заохочень та покарань [36].

Найбільш впливовою для розуміння сімейного впливу стала теорія соціального наочіння А. Бандури. Бандура довів, що наочіння відбувається не лише через прямий досвід (підкріплення), але й через спостереження (моделювання). Дитина засвоює моделі поведінки, спостерігаючи за значущими дорослими, насамперед за батьками [2].

Ключові механізми соціального наочіння:

- увага - дитина звертає увагу на поведінку моделі (батьків);
- збереження - запам'ятовування спостережуваної поведінки;

- відтворення - здатність відтворити засвоєну модель;
- мотивація - очікування підкріплення, що спонукає до відтворення.

У контексті підліткового віку теорія соціального научіння пояснює:

- трансгенераційну передачу стилів виховання (батьки часто відтворюють ті моделі виховання, які засвоїли у власному дитинстві);
- формування агресивної поведінки у підлітків через спостереження за агресивними моделями в сім'ї;
- засвоєння гендерних ролей через ідентифікацію з батьками тієї самої статі.

Біхевіористичний підхід акцентує увагу на:

- ролі підкріплення у формуванні поведінки підлітка (що важливо для розуміння того, як батьківські реакції закріплюють ті чи інші форми поведінки);
- механізмах моделювання (підлітки часто відтворюють батьківські моделі поведінки, включаючи деструктивні);
- послідовності виховних впливів (суперечливі вимоги батьків ускладнюють формування стабільних поведінкових паттернів).

Теорія прив'язаності, розроблена Дж. Боулбі та розвинена М. Ейнсворт, М. Мейн та іншими, стала однією з найвпливовіших концепцій у сучасній психології розвитку. Вона інтегрує ідеї психоаналізу, етології та когнітивної психології, пропонуючи універсальне пояснення того, як ранні стосунки з батьками визначають подальший психічний розвиток.

Дж. Боулбі, спираючись на етологічні дослідження, стверджував, що прив'язаність - це вроджена, еволюційно сформована поведінкова система, що забезпечує виживання дитини через підтримання близькості з дорослим, який про неї піклується. Прив'язаність не є вторинним потягом (як вважали психоаналітики, виводячи її з оральних потреб), а є первинною та самостійною мотиваційною системою [17].

Боулбі виділив чотири фази формування прив'язаності:

1. Фаза орієнтації та невибіркового реагування (0-3 місяці) - дитина реагує на будь-яку дорослу людину;

2. Фаза вибіркових сигналів (3-6 місяців) - диференціація знайомих і незнайомих дорослих;
3. Фаза активної прив'язаності (6-24 місяці) - формування виборчої прив'язаності до значущих дорослих, протест при розлуці;
4. Фаза партнерства (від 2-3 років) - розвиток здатності враховувати цілі та плани іншого.

Ключове поняття теорії Боулбі - «внутрішні робочі моделі» (Internal Working Models) - когнітивні та емоційні репрезентації себе та інших, що формуються на основі досвіду ранньої прив'язаності. Ці моделі є відносно стабільними і визначають очікування дитини щодо доступності та чуйності близьких людей, впливаючи на її стосунки протягом усього життя [20].

М. Ейнсворт, використовуючи процедуру «Незнайома ситуація» (Strange Situation), емпірично виділила три основні типи прив'язаності у дітей раннього віку:

1. Безпечна (надійна) прив'язаність (тип В) - дитина використовує матір як «безпечну базу» для дослідження світу, активно шукає контакту при розлуці, легко заспокоюється при возз'єднанні. Формується у відповідь на чуйну, передбачувану поведінку матері.
2. Тривожно-амбівалентна (ненадійна) прив'язаність (тип С) - дитина «чіпляється» до матері, виявляє сильний дистрес при розлуці, при возз'єднанні демонструє амбівалентну поведінку (тягнеться до контакту, але чинить опір). Пов'язана з непослідовною, непередбачуваною поведінкою матері.
3. Тривожно-уникаюча (ненадійна) прив'язаність (тип А) - дитина ігнорує матір, не виявляє дистресу при розлуці, уникає контакту при возз'єднанні. Формується у відповідь на постійне відторгнення або надмірну нав'язливість матері [22].

Пізніше М. Мейн додала четвертий тип - дезорганізована (дезорієнтована) прив'язаність (тип D), характерна для дітей, які зазнали жорстокого поводження або мали досвід втрати. У таких дітей відсутня узгоджена стратегія поведінки, вони демонструють суперечливі, часто дезорганізовані реакції [21].

У підлітковому віці прив'язаність трансформується, але зберігає свою значущість. Дослідження свідчать, що:

- якість прив'язаності до батьків у ранньому дитинстві передбачає характер стосунків підлітка з однолітками та романтичними партнерами;
- безпечна прив'язаність пов'язана з вищою самооцінкою, кращою соціальною компетентністю, нижчим рівнем тривожності та депресивності;
- ненадійна прив'язаність є фактором ризику формування девіантної поведінки, емоційних розладів, труднощів у побудові близьких стосунків [13].

У контексті даного дослідження особливого значення набуває поняття «безпечної бази» — здатності батьків бути надійним джерелом підтримки, до якого підліток може звернутися в ситуації стресу. Саме наявність такої «безпечної бази» дозволяє підлітку успішно проходити процес сепарації, не втрачаючи емоційного зв'язку з сім'єю.

Теорія прив'язаності надає:

- пояснення механізму довготривалого впливу сім'ї на розвиток особистості (через внутрішні робочі моделі);
- концептуальну основу для розрізнення сприятливих та несприятливих типів сімейного впливу (безпечна чи ненадійна прив'язаність);
- емпірично підтверджені зв'язки між якістю сімейних відносин та показниками психічного розвитку підлітка.

Системний сімейний підхід, що виник у 1950-1960-х роках (Г. Бейтсон, М. Боуен, С. Мінухін, В. Сатир), здійснив радикальний поворот у розумінні сім'ї. На відміну від попередніх підходів, які зосереджувалися на окремих особистостях (дитині, матері), системний підхід розглядає сім'ю як цілісну систему, де поведінка кожного члена є функцією системи в цілому.

Основні принципи системного підходу

1) Принцип холізму: сім'я - це не сума індивідів, а цілісність, що має властивості, які не зводяться до властивостей окремих її членів. Проблеми окремої дитини (наприклад, підліткова девіантність) розглядаються як симптом дисфункції всієї сімейної системи.

2)Принцип взаємодетермінації: поведінка кожного члена сім'ї впливає на поведінку інших та зазнає зворотного впливу. Лінійні причинно-наслідкові зв'язки («батьки викликають проблеми у дитини») замінюються циркулярними («проблемна поведінка дитини та батьківські реакції взаємно підтримують одна одну»).

3)Принцип гомеостазу: сімейна система прагне до збереження стабільності, навіть якщо ця стабільність є дисфункціональною. Поява симптомів (наприклад, підліткової девіантності) може виконувати функцію підтримання сімейного гомеостазу [20].

М. Боуен розробив одну з найвпливовіших теорій сімейних систем. Центральне поняття його теорії - диференціація «Я» - здатність особистості розрізняти власні думки та почуття від думок і почуттів інших членів сім'ї. Низький рівень диференціації призводить до злиття - нездатності зберігати автономію в емоційно напружених ситуаціях [24].

Боуен виділив кілька взаємопов'язаних концептів:

- емоційний трикутник - найменша стабільна одиниця сімейної системи. Коли напруга між двома членами сім'ї (наприклад, подружжям) досягає критичного рівня, вони «втягують» третю особу (часто дитину), розряджаючи напругу, але створюючи паттерн дисфункціональної взаємодії;
- трансгенераційна передача — паттерни сімейного функціонування передаються від покоління до покоління через механізми ідентифікації та відтворення трикутників;
- емоційне відсікання - радикальний спосіб вирішення сімейної напруги через розрив стосунків (наприклад, підліток втікає з дому, повністю припиняє спілкування).

С. Мінухін зосередився на структурі сім'ї - сукупності неявних правил, що визначають взаємодію між членами сім'ї. Ключовими поняттями його підходу є:

- сімейні кордони - правила, що визначають, хто бере участь у взаємодії та яким чином. Мінухін виділяє розмиті (відсутність приватності, втручання у внутрішні

справи), жорсткі (ізоляція, відсутність підтримки) та чіткі (оптимальне поєднання близькості та автономії) кордони.

- ієрархія - розподіл влади та відповідальності в сім'ї. У здоровій сім'ї ієрархія є чіткою (батьки - на вищому рівні), але гнучкою.

- підсистеми - менші одиниці всередині сімейної системи (подружнтя, батьківська, сиблінгова). Дисфункція виникає, коли кордони між підсистемами порушуються (наприклад, дитина втягується в подружню підсистему) [16].

У підлітковому віці, за Мінухінім, вирішальним завданням є трансформація сімейних кордонів. Сім'я має змінити кордони з жорстких (що блокували автономію) або розмитих (що не забезпечували безпеку) на чіткі, але проникні, які дозволяють підлітку інтегрувати досвід, отриманий поза сім'єю.

З позицій системного підходу, підліткова криза розглядається не як індивідуальна проблема, а як системна - результат неможливості сім'ї адаптуватися до змін, пов'язаних із дорослішанням дитини. Симптоматична поведінка підлітка (агресивність, девіантність, замкнутість) може виконувати функцію:

- підтримання сімейного гомеостазу (відволікання від подружнього конфлікту);
- регуляції близькості (запобігання симбіотичному злиттю);
- комунікації (вираження того, що не може бути сказане словами) [33].

Системний сімейний підхід надає:

- 1) розуміння сім'ї як цілісної системи, де окремі характеристики (стиль виховання, тип сім'ї) не можуть розглядатися ізольовано;
- 2) концептуальну основу для аналізу ролі підлітка в сімейній системі (як носія симптомів, як «ідентифікованого пацієнта»);
- 3) критерії оцінки функціональності сім'ї (чіткість кордонів, гнучкість ієрархії, збалансованість згуртованості та автономії).

У сучасних дослідженнях все частіше спостерігається тенденція до інтеграції цих підходів. Зокрема, дослідження сімейного впливу на підлітка доцільно будувати на:

- понятті прив'язаності (теорія Дж. Боулбі) для пояснення емоційної основи дитячо-батьківських відносин;
- концепції сімейної системи (М. Боуен, С. Мінухін) для аналізу структурно-функціональних характеристик сім'ї;
- типології стилів виховання (Д. Баумрінд, Е.Г. Ейдемільер) для оцінки батьківських стратегій;
- психоаналітичному розумінні сепарації-індивідуації для аналізу специфіки підліткового віку.

Висновок до Розділу 1

Сім'я є найважливішим інститутом соціалізації та психічного розвитку особистості. Тип сімейної структури, стиль виховання, емоційна атмосфера в домі визначають формування Я-концепції, самооцінки, емоційного інтелекту та копінг-стратегій підлітка. У підлітковому віці, коли відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, рефлексії та потреба в автономії, роль сім'ї набуває критичного значення. Порушення сімейних взаємин може призводити до тривожності, агресивності, девіантної поведінки та затримок психічного розвитку.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМ'Ї РІЗНОГО ТИПУ В ПСИХІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКА

2.1. Методи і методики дослідження

Психічний розвиток підлітка - це складний багатофакторний процес, що охоплює становлення самосвідомості, Я-концепції, емоційно-вольової регуляції, соціального інтелекту та моральної свідомості. Одним із ключових чинників, що визначають напрям і якість цього розвитку, є сім'я, а точніше, її тип, внутрішня структура, стиль виховання та характер дитячо-батьківських відносин.

У підлітковому віці відбувається переоцінка цінностей, формування рефлексії, загострюється потреба у визнанні, автономії та водночас - у безпечній емоційній прив'язаності. Саме тому сім'ї різного типу можуть або стати ресурсом для гармонійного психічного розвитку, або виступити джерелом хронічного стресу, тривожності, девіантної поведінки та особистісних деформацій.

Одним із ключових індикаторів психічного розвитку підлітка є самооцінка - центральне особистісне утворення, що відображає емоційно-ціннісне ставлення індивіда до себе, власних можливостей, здібностей і особистісних рис. У контексті нашого дослідження самооцінка розглядається не просто як психологічна характеристика, а як інтегральний показник гармонійності розвитку особистості, що формується під вирішальним впливом сімейного середовища та стилю виховання.

Самооцінка виконує низку найважливіших функцій у психічному розвитку підлітка. По-перше, вона забезпечує самопізнання - дитина усвідомлює свої сильні та слабкі сторони. По-друге, вона регулює поведінку, впливаючи на прийняття рішень, мотивацію та емоційний стан (рівень впевненості, тривожності, прагнення до досягнень). По-третє, самооцінка є основою самоприйняття - здатності ставитися до себе з повагою навіть у ситуаціях невдач.

Формування самооцінки розпочинається в ранньому дитинстві та триває впродовж усього життя, однак саме підлітковий вік є сенситивним періодом для її розвитку. У цей час відбувається інтенсивне становлення Я-концепції, підліток

активно порівнює себе з однолітками, рефлексує власні дії та переживає кризу ідентичності. Вирішальний вплив на цей процес мають батьки, педагоги та соціальне оточення. Саме в сім'ї дитина засвоює перші критерії оцінювання себе - через реакції батьків на її успіхи та невдачі, через систему заохочень і покарань, через емоційну теплоту чи холодність дорослих.

Для психічного розвитку найсприятливішою є адекватна (здорова) самооцінка, яка передбачає реалістичне та збалансоване бачення власних сильних і слабких сторін. Вона є ознакою особистісної зрілості, дає змогу конструктивно реагувати на критику, брати на себе відповідальність, не боятися помилок і зберігати психологічне благополуччя. Натомість неадекватна самооцінка - як занижена, так і завищена - може спричиняти деформації свідомості, хронічний стрес, порушення соціальної адаптації та зниження продуктивності діяльності.

Самооцінка має складну структуру, яка включає оцінку: фізичного стану та зовнішності; розумових здібностей (інтелекту, кмітливості); характеру та моральних якостей; соціальної компетентності (вміння спілкуватися, дружити, вирішувати конфлікти); результатів діяльності (навчальних, спортивних, творчих досягнень). У підлітковому віці особливої ваги набувають соціальна компетентність та зовнішність, однак загальний рівень самооцінки визначається балансом усіх зазначених складових.

Саме тому в психології самооцінка розглядається як універсальний діагностичний інструмент, що дозволяє оцінити, наскільки гармонійно розвивається особистість, наскільки людина здатна усвідомлювати свій життєвий шлях, відчувати соціальну значущість і визначати своє місце у світі.

У межах нашого емпіричного дослідження саме рівень самооцінки підлітків було обрано як основний показник психічного розвитку. Це дало змогу встановити кореляційні зв'язки між типом сім'ї (стилем виховання) та особливостями становлення особистості. Детальний опис діагностичних методик, спрямованих на вимірювання самооцінки, представлено нижче.

Метою даного емпіричного дослідження є виявити роль сім'ї різного типу (демократичний, авторитарний, ліберальний, індіферентний) у психічному

розвитку підлітка, зокрема вплив стилю виховання на самооцінку, емоційну стабільність та соціальну адаптацію.

Дослідження проводилося на базі *Миколаївського ліцею №34 Миколаївської міської ради*. У дослідженні взяли участь 60 учнів 9-х класів та їх 60 родин (102 батьків). Такий обсяг вибірки забезпечує репрезентативність результатів та дозволяє проводити кореляційний аналіз із достатньою статистичною потужністю.

Проведення емпіричного дослідження ролі сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка було проведено в декілька етапів:

1. Підготовчий - аналіз літератури, вибір методик.
2. Психодіагностичний - тестування батьків та підлітків.
3. Кількісний та якісний аналіз даних.
4. Кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона).
5. Інтерпретація та висновки.

Для реалізації поставлених завдань було організовано комплексне емпіричне дослідження, яке базувалося на застосуванні трьох діагностичних інструментів. Це дозволило встановити взаємозв'язок між домінуючим у родині стилем виховання та актуальним рівнем самооцінки підлітка. Вихідне припущення (гіпотеза) полягало в тому, що демократична модель сімейного виховання створює умови для формування адекватно високої самооцінки та гармонійного становлення особистості в підлітковому віці, тоді як індіферентний стиль, навпаки, продукує занижену самооцінку та справляє деструктивний вплив на процес особистісного розвитку.

Після ґрунтовного аналізу наявного психодіагностичного інструментарію, придатного для вивчення впливу дитячо-батьківських відносин на розвиток підлітків, було скомпоновано діагностичний блок. До його складу увійшли три позиції: одна методика призначалася для батьків, дві - для дітей. Зокрема, батькам пропонувався опитувальник «Стилі батьківської поведінки» (автор - С. Степанов; Додаток 1). Підлітки, своєю чергою, виконували тест Р. Овчарової на визначення самооцінки (Додаток 2) та заповнювали методику «Вивчення рівня самооцінки» (Додаток 3).

1. Опитувальник «Стилі батьківської поведінки». Цей інструмент уможлиблює ідентифікацію переважаючої стратегії сімейного виховання. Тест, який заповнювали батьки, містив 10 запитань, до кожного з яких додавалося чотири варіанти відповіді - а, б, в, г. Респонденти мали обрати той варіант, що найточніше відображає їхню типову манеру взаємодії з дитиною-підлітком.

Під час підрахунку результатів фіксувався домінуючий тип відповідей. Чим виразнішою є перевага одного з чотирьох стилів у бланку, тим більшою мірою відповідна модель виховання реалізується в родині. Виділяють такі стилі: демократичний, авторитарний, ліберальний та індиферентний.

Демократичний стиль. Батьки усвідомлюють свою відповідальність за розвиток дитини, проте визнають її право на автономію, саморозвиток і власний вибір. Вони підтримують самостійність підлітка, але водночас запроваджують чіткі правила, яких дотримуються всі члени родини. Дитина бере участь в обговоренні важливих сімейних питань, її думку вислуховують і беруть до уваги. Допомога з боку батьків є чуйною та шанобливою. Такий підхід сприяє формуванню соціально відповідальної поведінки та здорової (адекватно високої) самооцінки.

Авторитарний стиль. Вирізняється жорсткими, категоричними вимогами до дитини та наявністю чіткого уявлення про те, якою вона має стати. Батьки прагнуть тотального контролю, обмежують самостійність і не вважають за необхідне пояснювати мотиви своїх вимог. У таких сім'ях підлітки часто виявляються невпевненими, конфліктують із батьками та уникають самостійного вирішення проблем. У них формується хронічне почуття провини або страх покарання, а за відсутності зовнішньої загрози їхня поведінка може набувати антисоціального характеру. Самооцінка в цих випадках, як правило, є низькою.

Ліберальний стиль. Батьки схильні надмірно цінувати дитину та прощати їй будь-які провини. У сім'ї майже відсутні заборони й обмеження, панує довірливе, вседозволене ставлення. Наслідком такого підходу стає формування в підлітка ворожості до тих, хто не потурає його бажанням, неспроможність враховувати потреби оточення та неадекватно завищена самооцінка. При цьому підлітки з ліберальних родин нерідко переживають внутрішню невпевненість і

страх.

Індиферентний стиль. Для нього характерна емоційна байдужість з боку дорослих. Проблеми виховання не входять до кола їхніх пріоритетів. Підліток змушений самотужки долати власні труднощі, оскільки не може розраховувати на підтримку рідних. Такі діти здебільшого мають низьку самооцінку.

Якщо жоден із стилів не набирає явної переваги, йдеться про суперечливий стиль, де принципи відсутні, а поведінка батьків визначається ситуативним настроєм. У цьому разі сім'ї варто переосмислити свої виховні підходи.

Узгодженим вважається стиль, який переважає в обох батьків (або в одного, якщо сім'я неповна). У разі розбіжностей стиль визначався за домінуючим у родині.

2. Тест на визначення самооцінки. Цей інструмент адресовано підліткам. Його мета - діагностика рівня самооцінки. Учасникам пропонувалося 16 запитань, до кожного з яких передбачалося три варіанти відповіді: «так», «ні» або «важко сказати» (останній варіант рекомендувалося обирати лише у виняткових випадках). За кожен стверджувальну відповідь нараховувалося 2 бали, за відповідь «важко сказати» - 1 бал, за «ні» - 0 балів. Підсумкова кількість балів дає змогу інтерпретувати результат:

·	24-32	бали	-	високий	рівень	самооцінки;
·	12-24	бали	-	середній	рівень	самооцінки;
·	0-12	балів	-	низький	рівень	самооцінки.

Діти, які отримали низький результат, потребують обов'язкового супроводу шкільного психолога, оскільки занижена самооцінка може негативно позначитися на всіх сферах їхнього подальшого життя.

3. Методика «Вивчення рівня самооцінки». Також призначена для підлітків. Респондентам було запропоновано 32 судження, для кожного з яких треба було обрати один із п'яти варіантів: «дуже часто» (4 бали), «часто» (3 бали), «іноді» (2 бали), «рідко» (1 бал), «ніколи» (0 балів). Загальний бал обчислювався підсумовуванням оцінок за всіма пунктами. Інтерпретація:

· 0-25 балів - високий рівень: людина не обтяжена комплексом неповноцінності,

адекватно реагує на зауваження, рідко сумнівається у власних діях;

- 26-45 балів - середній рівень: комплекс неповноцінності виражений слабо, людина лише епізодично підлаштовується під думку інших;
- 46-128 балів - низький рівень: хворобливе сприйняття критики, постійна орієнтація на чужу думку, страждання від комплексу неповноцінності.

У ході дослідження застосовувався комплекс теоретичних та експериментальних методів: аналіз, порівняння, узагальнення наукової літератури, систематизація даних для побудови концептуальної моделі, а також анкетування, тестування та методи математичної статистики для обробки отриманих результатів. Усі учасники (батьки та їхні діти) були ознайомлені з темою, метою роботи, змістом інструкцій до тестових методик та мали достатньо часу для надання відповідей. Обробка результатів здійснювалася вручну з подальшим графічним представленням даних у програмі Word. Детальний аналіз отриманих за вищезазначеними методиками результатів наведено в наступному підрозділі.

2.2. Результати дослідження ролі типу сім'ї в психічному розвитку підлітка

Для визначення домінуючого стилю сімейного виховання було використано опитувальник «Стилі батьківської поведінки» (Додаток 1). Цей психодіагностичний інструмент містить 10 запитань і дає змогу ідентифікувати один із чотирьох типів батьківського ставлення: демократичний, авторитарний, ліберальний або індиферентний.

Як зазначалося раніше, до участі в дослідженні було залучено 60 родин (102 батьків) та 60 підлітків віком 14-15 років (учні 9-х класів). З метою забезпечення конфіденційності персональних даних та оптимізації процедури обробки результатів кожній родині було присвоєно індивідуальний номер (від 1 до 60), а підлітки отримали відповідні номери, що збігаються з номерами їхніх родин.

Після проведення опитування батьків розпочато етап кількісної обробки отриманих даних. Результати розподілилися наступним чином: демократичного стилю виховання дотримуються 28 родин, авторитарного - 6, ліберального - 14, індиферентного - 12.

Отримані дані свідчать про те, що переважна більшість батьків реалізують демократичні стратегії виховання, які передбачають поєднання емоційної підтримки, достатнього рівня близькості та надання підлітку адекватної автономії. Демократичний стиль сімейного виховання створює сприятливі умови для гармонійного формування особистості підлітка, сприяє розвитку комунікативних навичок, формуванню відповідальності та здатності до самостійного прийняття рішень. Такий тип виховання є найбільш конструктивним для психічного розвитку дитини.

На другому місці за поширеністю перебуває ліберальний стиль сімейного виховання. Це вказує на те, що значна кількість родин дотримується досить вільних поглядів у питаннях виховання та побудови стосунків із дитиною. Ліберальні батьки схильні дозволяти підлітку практично все, що не є цілком виправданим, оскільки надмірна свобода, не підкріплена адекватними вимогами

та межами, може перевищувати адаптаційні можливості дитини. Можна припустити, що діти з ліберальних сімей демонструють надзвичайно розкуту поведінку в школі та серед однолітків, виявляють недостатню повагу до вчителів та інших дорослих, а також схильні до егоцентричних установок, вважаючи, що оточення має підлаштовуватися під їхні потреби.

Третю позицію посідає індиферентний стиль сімейного виховання. Результати дослідження засвідчили, що 12 родин (20% вибірки) дотримуються саме цієї стратегії. Індиферентні батьки виявляють емоційну байдужість до потреб та переживань дитини, часто обмежуючись лише задоволенням базових фізіологічних потреб. У таких сім'ях діти зростають «самі по собі», без належної підтримки, контролю та емоційного включення дорослих. Це створює серйозні ризики для психічного розвитку підлітка, оскільки він позбавлений можливості отримувати зворотний зв'язок, схвалення чи конструктивну критику з боку батьків.

Найменш поширеним виявився авторитарний стиль сімейного виховання - його дотримуються 6 родин (10% вибірки). Авторитарні батьки схильні до тотального контролю, жорсткої регламентації поведінки дитини та придушення її ініціативи. Вони самостійно приймають усі рішення за підлітка, не враховуючи його думки та бажань. Така модель виховання нагадує «клітку», в якій дитина позбавлена можливості розвивати самостійність та відповідальність. Діти з авторитарних сімей часто виявляються невпевненими у собі, не здатними до самостійного вибору, мають низьку самооцінку та схильні до пасивної або бунтівної поведінки.

Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати, що більшість родин (46,7%) орієнтуються на демократичний стиль виховання, який є найбільш сприятливим для психічного розвитку підлітка. На другому місці (23,3%) - ліберальний стиль, на третьому (20,0%) - індиферентний, і найменш поширеним (10,0%) є авторитарний стиль.

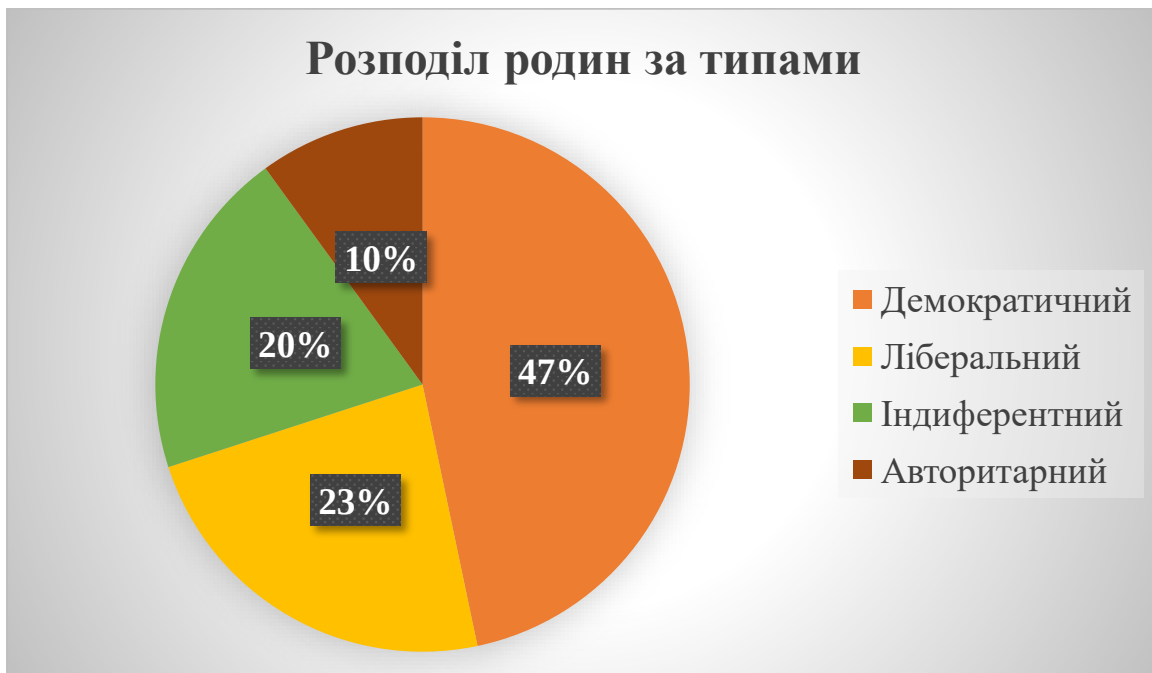
Обидва останні типи, ліберальний та індиферентний, разом із авторитарним належать до деструктивних та неефективних стратегій виховання, які негативно впливають на становлення особистості підлітка.

Примітка: Узгодженим вважався стиль, який переважав в обох батьків (або в одного, якщо сім'я неповна). У разі розбіжностей стиль визначався за домінуючим у родині.

Таблиця 2.1 Розподіл родин за типами (стилями виховання)

Тип сім'ї (стиль виховання)	Кількість родин	%	Характер впливу на психічний розвиток
Демократичний	28	46,7	Сприятливий (ресурсний)
Авторитарний	6	10,0	Умовно несприятливий
Ліберальний	14	23,3	Вкрай деструктивний
Індиферентний	12	20,0	Деструктивний
Всього	60	100	-

Пропонуємо розглянути графічно результати опитування батьків, які ми оформили у діаграму.

*Рис. 2.1 Результати дослідження за допомогою опитувальника
«Стилi батьківської поведінки»*

Дослідивши результати 60 родин, ми побачили, що:

- 1) Демократичний тип (28 родин, 46,7% $\approx$ 47%) - переважає. Це сім'ї, де батьки поєднують контроль із повагою до автономії підлітка, заохочують відповідальність, обговорюють правила, надають емоційну підтримку. Такий тип є найсприятливішим для психічного розвитку.
- 2) Ліберальний тип (14 родин, 23,3% $\approx$ 23%) - друге місце. Батьки уникають обмежень, потурчують бажанням дитини, що формує нереалістичну самооцінку, труднощі у сприйнятті критики та соціальній адаптації.
- 3) Індиферентний тип (12 родин, 20,0%) - третє місце. Характеризується емоційною холодністю, байдужістю до справ дитини. Підліток росте без підтримки, що призводить до низької самооцінки, тривожності, схильності до залежностей і девіацій. Це найбільш деструктивний тип.
- 4) Авторитарний тип (6 родин, 10,0%) - найменш поширений, але вкрай негативний. Жорсткий контроль, покарання, придушення ініціативи - результат: невпевненість, страх помилки, пасивність або бунт.

Отримані дані свідчать, що у більшості родин переважають конструктивні виховні практики. Підлітки в таких сім'ях підтримують довірчі та безпечні взаємини з батьками, розглядаючи їх як джерело підтримки та порад. Водночас значна частина вибірки демонструє деструктивні тенденції, зокрема ліберальний та індиферентний стилі сімейного виховання.

Наступним етапом дослідження стало опитування підлітків із метою діагностики рівня їхньої самооцінки. Для цього було застосовано дві взаємодоповнюючі методики, що дало змогу підвищити валідність отриманих даних. Відповідно до основної гіпотези дослідження, передбачається існування прямого зв'язку між стилем сімейного виховання та особливостями особистісного становлення підлітка, зокрема - рівнем його самооцінки. Самооцінка є інтегральним індикатором психічного здоров'я, зрілості Я-концепції, емоційного благополуччя та соціальної адаптації.

Таблиця 2.2 Результати за першою методикою (Додаток 2)

Рівень самооцінки	Кількість підлітків	%
Високий	32	53,3
Середній	12	20,0
Низький	16	26,7

Після обробки відповідей 60 підлітків було отримано розподіл за рівнями самооцінки, представлений у таблиці 2.2 та на рисунку 2.2. Як свідчать отримані дані, більшість респондентів (32 особи, що становить 53,3%) демонструють високий рівень самооцінки. Це проявляється у впевненій поведінці, наявності власної, незалежної від думки оточення точки зору, а також у добре розвинених комунікативних навичках. Підлітки з високою самооцінкою не бояться припускатися помилок, відкрито виражають себе, довіряють світові, виявляють інтерес до різних видів діяльності та перебувають в активному пошуку свого місця в житті. Такий рівень самооцінки свідчить про позитивне самосприйняття, прийняття себе та емоційне благополуччя.

Другу позицію за чисельністю посідають підлітки з низьким рівнем самооцінки - 16 осіб (26,7%). Для цієї категорії характерними є невпевненість у власних силах, замкнутість, страх помилки, підвищена тривожність та боязливість. Такі підлітки рідко беруться за нові справи через страх невдачі або через переконання, що вони не заслуговують на успіх. Вони схильні ідеалізувати інших, вважаючи їх кращими за себе, можуть переживати заздрість і мають схильність до надмірної мрійливості як компенсаторного механізму.

Найменш чисельною виявилася група підлітків із середнім рівнем самооцінки - 12 осіб (20,0%). Цей рівень не є однозначно негативним, однак характеризується певною нестабільністю. Підлітки з середньою самооцінкою загалом почуваються впевнено, проте в окремих ситуаціях їхня впевненість може як знижуватися, так і підвищуватися. Вони усвідомлюють свою цінність, але не завжди вірять у неї, схильні сумніватися у прийнятих рішеннях і час від часу перейматися думкою оточуючих.

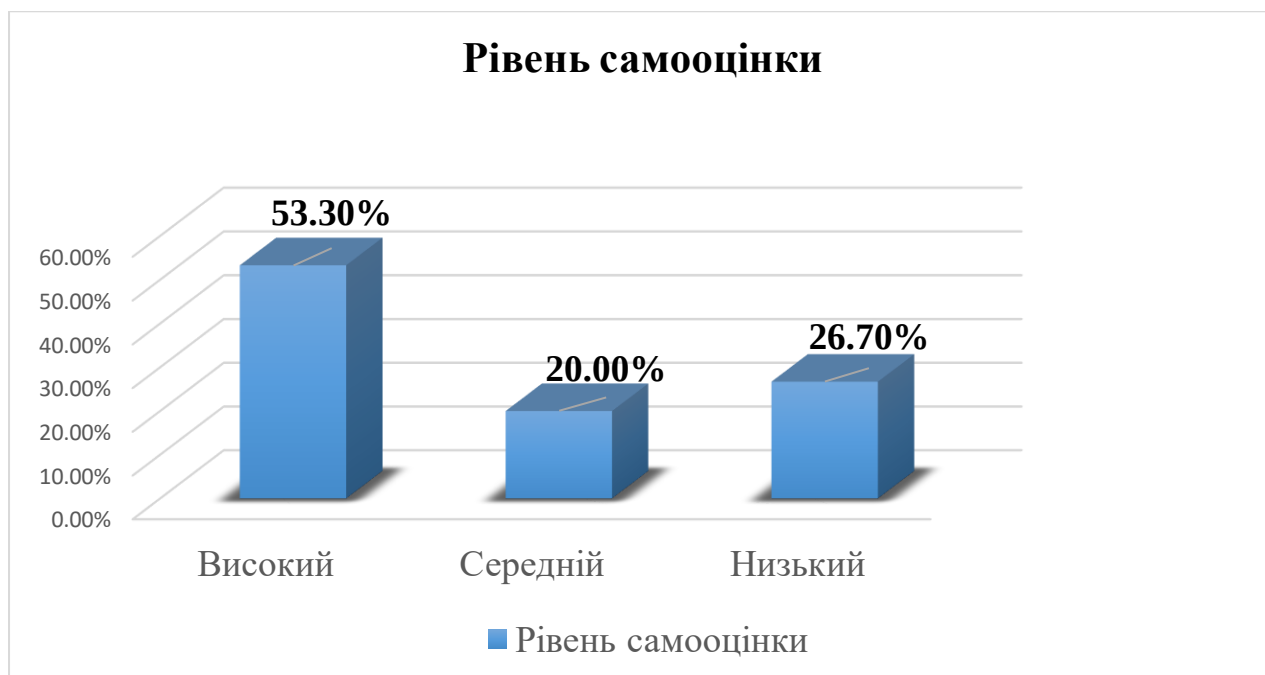

Рис. 2.2. Результати дослідження рівня самооцінки підлітків за першою методикою

З метою підвищення точності та надійності отриманих даних дослідження рівня самооцінки підлітків проводилося із застосуванням двох різних методик. Результати другого діагностичного інструменту (методика «Вивчення рівня самооцінки») представлено в таблиці 2.3 та на рисунку 2.3.

Таблиця 2.3. Результати за другою методикою «Вивчення рівня самооцінки» (Додаток 3)

Рівень самооцінки	Кількість підлітків	%
Високий	35	58,3
Середній	10	16,7
Низький	15	25,0

Відповідно до отриманих даних, найбільшу групу становлять підлітки з високим рівнем самооцінки - 35 осіб (58,3%). Для цих респондентів характерними є віра у власні здібності та таланти, відсутність страху самовираження. Вони без особливих труднощів виступають перед аудиторією

(відповідають біля дошки, беруть участь у сценічних виступах), не бояться припускати помилок, а в разі їх виникнення не відчують сорому. Підлітки з високою самооцінкою мають широке коло знайомств, прагнуть перебувати в центрі подій, виявляють активність у позакласних заходах, генерують власні ідеї та ініціативи.

Другу позицію за чисельністю посідають підлітки з низьким рівнем самооцінки - 15 осіб (25,0%). Для цієї категорії властиві сором'язливість у прояві власних талентів, утруднення у висловленні думок, схильність до пошуку кумирів серед знаменитостей або однолітків, а також переважно пасивна позиція в міжособистісній комунікації. Такі підлітки болісно переживають навіть незначні невдачі, у зв'язку з чим намагаються уникати ситуацій, де їхні дії можуть бути публічно оцінені. Вони рідко (або ніколи) не беруть активної участі в класних та шкільних заходах, обмежуючись роллю спостерігача. Окремі підлітки з низькою самооцінкою демонструють поведінку, що порушує соціальні норми, що може розглядатися як неусвідомлювана спроба привернути до себе увагу або довести власну значущість («я не такий поганий, як гадається»). В інших випадках спостерігається тенденція до підтвердження негативного образу себе, що також є деструктивним механізмом привертання уваги.

Найменш чисельною виявилася група підлітків із середнім рівнем самооцінки - 10 осіб (16,7%). Ці респонденти загалом демонструють відносну стабільність, однак періодично зазнають сумнівів у собі, що найчастіше спричинене механізмами соціального порівняння. Вони мають достатню кількість друзів, здатні ефективно вибудовувати комунікацію з однолітками. У навчальній діяльності вони не ставлять за мету обов'язково бути відмінниками, хоча можуть досягати високих результатів за наявності внутрішньої мотивації. Їхні зусилля спрямовані на відповідність очікуванням – здебільшого власним, а не зовнішнім.

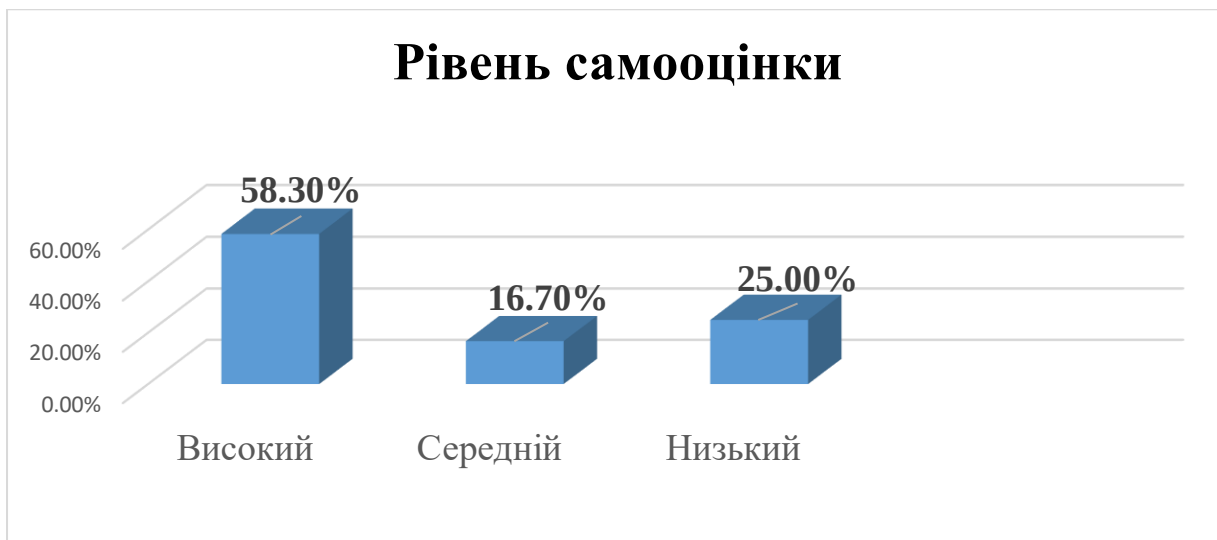

Рис 2.3. Розподіл підлітків за рівнем самооцінки (методика «Вивчення рівня самооцінки»)

Таким чином, результати другої методики підтверджують тенденцію, виявлену під час першого тестування: переважна більшість підлітків має високий рівень самооцінки, однак існує значна частка респондентів (25,0%) із низькою самооцінкою, які потребують психологічної підтримки. Узгодженість результатів обох методик свідчить про їхню конвергентну валідність та надійність отриманих даних.

Узагальнена інтерпретація за результатами обох методик: Високий рівень (53,3-58,3%) - більшість підлітків мають здорову самооцінку, що свідчить про переважання сприятливих умов психічного розвитку (здебільшого демократичні сім'ї). Вони впевнені, активні, не бояться помилок, мають добрі комунікативні навички. Низький рівень (25,0-26,7%) - значна частка підлітків із ризиком психічного неблагополуччя. Вони тривожні, невпевнені, уникливі, схильні до самозвинувачень, що корелює з індиферентними та авторитарними типами сімей. Середній рівень (16,7-20%) - перехідний варіант, часто нестабільний, залежний від ситуативної підтримки, за сприятливих умов може трансформуватися у високий.

Отримані дані створюють підґрунтя для подальшого кореляційного аналізу з метою встановлення зв'язку між типом сімейного виховання та рівнем самооцінки підлітка.

2.3. Статистичний аналіз зв'язку між типом сім'ї та психічним розвитком підлітка

Для перевірки основної гіпотези дослідження щодо наявності та характеру зв'язку між типом сім'ї (стилем батьківського виховання) та рівнем психічного розвитку підлітка (показником якого обрано самооцінку) було застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона (r). Цей критерій є оптимальним, оскільки змінні вимірюються в кількісному форматі, а розподіл даних є нормальним (що підтверджено критерієм Колмогорова-Смірнова). Також враховано лінійний характер зв'язку та достатній для статистичної надійності обсяг вибірки (60 підлітків і стільки ж родин).

Розрахунки проводилися на основі співставлення типу сім'ї (визначеного за опитувальником «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова) та усереднених результатів двох тестів на самооцінку (методика Р. Овчарової та методика «Вивчення рівня самооцінки»). Усереднення даних дозволило підвищити надійність вимірювання та зменшити вплив випадкових похибок окремих методик.

Інтерпретація коефіцієнта кореляції Пірсона здійснювалася за такою шкалою:

Таблиця 2.4.

Значення r	Характер зв'язку
0,00 - 0,19	Дуже слабкий / відсутній
0,20 - 0,39	Слабкий
0,40 - 0,59	Помірний (середній)
0,60 - 0,79	Сильний
0,80 - 1,00	Дуже сильний

Знак «+» вказує на прямий зв'язок (збільшення однієї змінної супроводжується збільшенням іншої), знак «-» - на обернений (зворотний) зв'язок.

Отримані коефіцієнти кореляції Пірсона представлено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5. Коефіцієнти кореляції Пірсона між типом сім'ї та рівнем самооцінки підлітків ($n=60$)

Тип сім'ї (стиль виховання)	Високий рівень самооцінки	Середній рівень самооцінки	Низький рівень самооцінки
Демократичний	$r = 0,79$	$r = 0,48$	$r = -0,32$
Авторитарний	$r = -0,52$	$r = -0,12$	$r = 0,53$
Ліберальний	$r = 0,09$	$r = 0,42$	$r = 0,41$
Індиферентний	$r = -0,35$	$r = 0,18$	$r = 0,72$

В результаті проведення кореляційного аналізу було виявлено наступні закономірності:

1) Демократичний тип сім'ї

Високий рівень самооцінки: $r = 0,79$ (сильний прямий зв'язок).

Це найвищий показник серед усіх досліджуваних кореляцій. Він свідчить про те, що між демократичним стилем виховання та формуванням високої самооцінки існує стійка позитивна залежність. Чим більше батьки використовують демократичні стратегії (поєднання контролю з повагою до автономії, емоційна підтримка, діалог), тим вищою є самооцінка їхніх дітей-підлітків. Це підтверджує ресурсну роль демократичних сімей у психічному розвитку.

Середній рівень самооцінки: $r = 0,48$ (помірний прямий зв'язок).

Демократичний стиль також помірно пов'язаний із середньою самооцінкою, що може свідчити про перехідні стани або про те, що деякі підлітки з демократичних сімей перебувають у процесі становлення адекватної самооцінки.

Низький рівень самооцінки: $r = -0,32$ (слабкий обернений зв'язок).

Від'ємне значення кореляції вказує на те, що в демократичних сім'ях низька самооцінка трапляється рідко. Хоча зв'язок є слабким, сама його наявність (зі знаком «мінус») є позитивною тенденцією.

2) Індиферентний тип сім'ї

Низький рівень самооцінки: $r = 0,72$ (сильний прямий зв'язок).

Це другий за силою показник у дослідженні. Він демонструє, що емоційна байдужість батьків, відсутність підтримки, контролю та зацікавленості в житті

дитини майже неминуче призводять до формування низької самооцінки у підлітка. Індиферентний стиль є найбільш деструктивним серед усіх досліджуваних типів, оскільки він безпосередньо корелює з порушеннями соціальної адаптації, розвитком комплексу неповноцінності та емоційною нестабільністю.

Високий рівень самооцінки: $r = -0,35$ (слабкий обернений зв'язок). Від'ємне значення підтверджує, що в індиферентних сім'ях висока самооцінка є рідкісним явищем.

Середній рівень самооцінки: $r = 0,18$ (дуже слабкий прямий зв'язок). Практично відсутній зв'язок - середня самооцінка не є характерною для підлітків з індиферентних сімей; вони частіше мають низький рівень.

3) Авторитарний тип сім'ї

Низький рівень самооцінки: $r = 0,53$ (помірний прямий зв'язок). Жорсткий контроль, покарання, придушення ініціативи та відсутність діалогу створюють умови, за яких підліток не навчається самостійності, не вірить у власні сили, боїться помилок. Це гальмує розвиток позитивної Я-концепції та формує низьку самооцінку. Авторитарний стиль є деструктивним, хоча й менш руйнівним, ніж індиферентний.

Високий рівень самооцінки: $r = -0,52$ (помірний обернений зв'язок). Виражене від'ємне значення свідчить про те, що в авторитарних сім'ях висока самооцінка трапляється вкрай рідко - механізми контролю та придушення не залишають простору для її формування.

Середній рівень самооцінки: $r = -0,12$ (дуже слабкий обернений зв'язок). Зв'язок практично відсутній - середня самооцінка не є типовою для цієї групи.

4) Ліберальний тип сім'ї

Високий рівень самооцінки: $r = 0,09$ (дуже слабкий прямий зв'язок). Практично відсутність зв'язку свідчить про те, що ліберальний стиль (вседозволеність, відсутність меж) не сприяє формуванню високої самооцінки. На відміну від демократичного, він не створює умов для розвитку адекватного самосприйняття.

Низький рівень самооцінки: $r = 0,41$ (помірний прямий зв'язок).

Середній рівень самооцінки: $r = 0,42$ (помірний прямий зв'язок). Ліберальний стиль демонструє помірний позитивний зв'язок як із низькою, так і з середньою самооцінкою. Це вказує на неоднозначний, суперечливий вплив: відсутність чітких правил і меж може провокувати тривогу, невпевненість, нездатність до саморегуляції, що в одних випадках призводить до заниженої самооцінки, в інших - до нестабільної середньої. Загалом ліберальний стиль є умовно несприятливим, але менш деструктивним, ніж авторитарний чи індиферентний.

Для наочності представлено узагальнену характеристику зв'язків у вигляді таблиці

2.6.:

Таблиця 2.6. Порівняльний аналіз кореляційних зв'язків

Тип сім'ї	Характер зв'язку з високою самооцінкою	Характер зв'язку з низькою самооцінкою	Загальна оцінка впливу
Демократичний	Сильний прямий ($r=0,79$)	Слабкий обернений ($r=-0,32$)	Позитивний (ресурсний)
Індиферентний	Слабкий обернений ($r=-0,35$)	Сильний прямий ($r=0,72$)	Вкрай негативний (деструктивний)
Авторитарний	Помірний обернений ($r=-0,52$)	Помірний прямий ($r=0,53$)	Негативний (деструктивний)
Ліберальний	Дуже слабкий ($r=0,09$)	Помірний прямий ($r=0,41$)	Неоднозначний, переважно негативний

Найсильніші кореляційні зв'язки виявлено для демократичного ($r=0,79$ з високою самооцінкою) та індиферентного ($r=0,72$ з низькою самооцінкою) типів. Це підтверджує, що саме ці два стилі є найбільш «потужними» чинниками - позитивним і негативним відповідно.

Після обчислення коефіцієнтів кореляції Пірсона (r) необхідним етапом є перевірка їхньої статистичної значущості. Це дозволяє визначити, наскільки надійними є отримані результати та чи можна їх узагальнювати на всю генеральну сукупність (усіх підлітків та їхні сім'ї), а не лише на досліджувану вибірку. Для перевірки значущості коефіцієнтів кореляції Пірсона використовується t -критерій Стюдента. Отримане значення порівнюється з критичним значенням t -критерію для відповідного рівня значущості (α) та кількості ступенів свободи. У психолого-педагогічних дослідженнях стандартним є рівень значущості $\alpha = 0,05$ (5% ймовірності помилки) або $\alpha = 0,01$ (1% ймовірності помилки).

Для визначення статистичної значущості кожного коефіцієнта кореляції було обчислено відповідні t -статистики та p -значення (при $n=60$, $df=58$) та відображено в таблиці 2.7.:

Таблиця 2.7. Зведена таблиця статистичної значущості (при $n=60$, $df=58$)

Тип сім'ї	Показник самооцінки	r	t -розрах.	t -крит. ($\alpha=0,05$)	p	Статистична значущість
Демократичний	Високий	0,79	9,81	2,002	<0,001	Значуща
Демократичний	Низький	-0,32	-2,57	2,002	<0,05	Значуща
Індиферентний	Низький	0,72	7,90	2,002	<0,001	Значуща
Індиферентний	Високий	-0,35	-2,85	2,002	<0,01	Значуща
Авторитарний	Низький	0,53	4,76	2,002	<0,001	Значуща
Авторитарний	Високий	-0,52	-4,64	2,002	<0,001	Значуща
Ліберальний	Низький	0,41	3,42	2,002	<0,01	Значуща
Ліберальний	Високий	0,09	0,69	2,002	>0,05	Незначуща
Ліберальний	Середній	0,42	3,52	2,002	<0,001	Значуща

Більшість коефіцієнтів кореляції (8 із 9 перевірених) є статистично значущими на рівні $p < 0,05$, а більшість із них - на рівні $p < 0,001$. Це свідчить про високу надійність отриманих результатів та можливість їх узагальнення на генеральну сукупність.

Єдиним статистично незначущим виявився зв'язок між ліберальним типом сім'ї та високим рівнем самооцінки ($r=0,09$, $p>0,05$). Це означає, що в межах даної вибірки не вдалося підтвердити наявності систематичного зв'язку між цими двома змінними. Іншими словами, висока самооцінка у підлітків із ліберальних сімей трапляється не частіше, ніж можна було б очікувати випадково.

Найвищу статистичну значущість ($p < 0,001$) продемонстрували:

- позитивний зв'язок демократичного стилю з високою самооцінкою;
- позитивний зв'язок індиферентного стилю з низькою самооцінкою;
- негативний зв'язок авторитарного стилю з високою самооцінкою;
- позитивний зв'язок авторитарного стилю з низькою самооцінкою.

Це підтверджує ключову роль саме цих трьох стилів (демократичного, індиферентного, авторитарного) у формуванні самооцінки підлітка.

Хоча коефіцієнт кореляції для зв'язку ліберального стилю з низькою самооцінкою ($r=0,41$) є помірним, його статистична значущість ($p < 0,01$) підтверджує, що цей зв'язок не є випадковим. Однак слід пам'ятати, що статистична значущість не тотожна практичній значущості - для ліберального стилю ефект є менш вираженим, ніж для індиферентного.

Проведена перевірка статистичної значущості коефіцієнтів кореляції Пірсона за допомогою t-критерію Стюдента засвідчила, що переважна більшість виявлених зв'язків є статистично значущими на рівні $p<0,05$, а більшість - на рівні $p<0,001$. Єдиним винятком є зв'язок між ліберальним типом сім'ї та високим рівнем самооцінки, який виявився статистично незначущим ($p>0,05$). Це підтверджує надійність отриманих результатів та дозволяє з упевненістю стверджувати, що виявлені кореляційні залежності відображають реальні закономірності, а не є наслідком випадкових коливань у вибірці.

2.4. Порівняльний аналіз впливу типу сім'ї на психічний розвиток підлітка залежно від складу сім'ї (повна / неповна).

Окрім стилю виховання, важливим чинником психічного розвитку підлітка є структурна завершеність сім'ї. У дослідженні взяли участь 60 родин, із яких:

- 1) Повні сім'ї (обидва батьки) - 42 родини (70%)
- 2) Неповні сім'ї (один з батьків, переважно мати) – 18 родин (30%)

Нижче представлено порівняльний аналіз розподілу типів виховання та рівнів самооцінки підлітків у повних та неповних сім'ях.

Таблиця 2.8. Розподіл типів виховання в повних та неповних сім'ях

Тип сім'ї (стиль виховання)	Повні сім'ї (n=42)	%	Неповні сім'ї (n=18)	%
Демократичний	22	52,4	6	33,3
Авторитарний	4	9,5	2	11,1
Ліберальний	9	21,4	5	27,8
Індиферентний	7	16,7	5	27,8
Всього	42	100	18	100

Розподіл типів сімей за стилем виховання в повних та неповних родинках показав, що:

По-перше, у повних сім'ях переважає демократичний стиль (52,4%), що є сприятливим чинником психічного розвитку. Частка індиферентних сімей відносно невелика (16,7%).

По-друге, у неповних сім'ях частка демократичного стилю значно нижча (33,3%), натомість зростає частка ліберального (27,8%) та індиферентного (27,8%) стилів.

Це пов'язано з перевантаженням одного з батька, емоційним виснаженням, що призводить до потурання або емоційної холодності.

По-третє, авторитарний стиль зустрічається рідко в обох типах, але в неповних сім'ях його частка дещо вища (11,1% проти 9,5%).

Для більш наочного розуміння відобразимо данні у вигляді діаграми рис.2.4.:

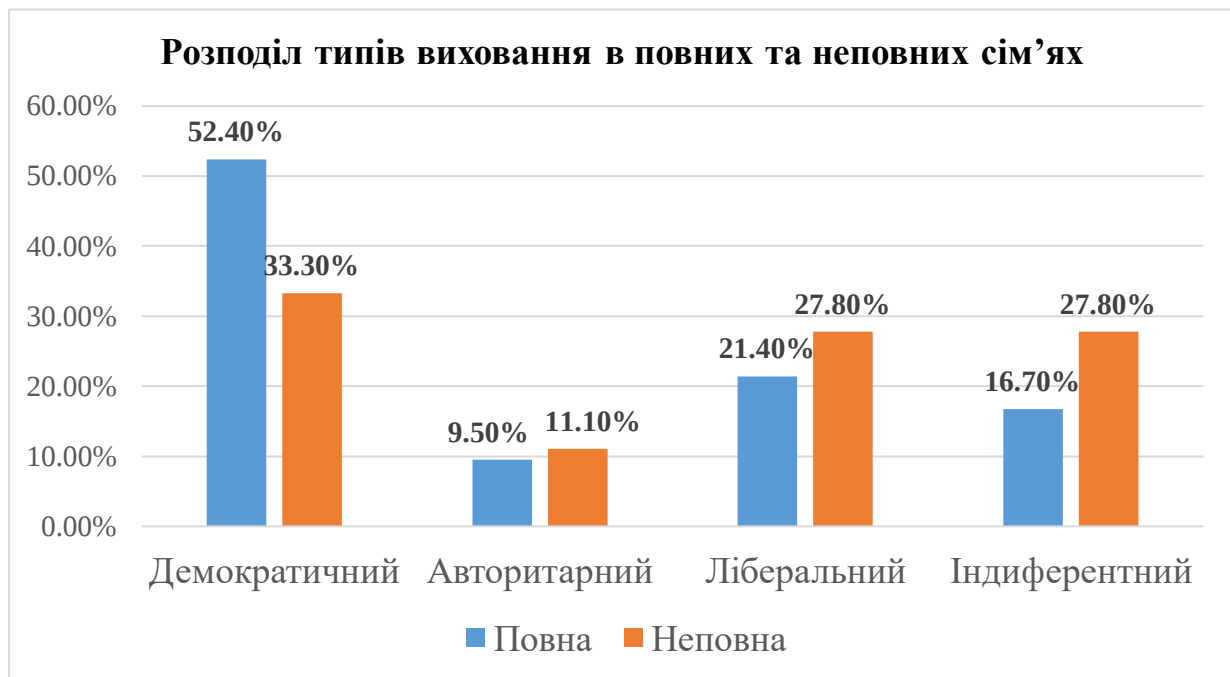

Рис.2.4. Розподіл типів сімей за стилем виховання в повних та неповних родинах

Наступним кроком зробимо порівняння рівня самооцінки підлітків у повних та неповних сім'ях. Для аналізу використано усереднені результати двох методик (тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р.Овчарової та методика «Вивчення рівня самооцінки»).

Таблиця 2.9. Рівень самооцінки підлітків у повних та неповних сім'ях

Рівень самооцінки	Повні сім'ї (n=42)	%	Неповні сім'ї (n=18)	%
Високий	26	61,9	9	50,0
Середній	9	21,4	3	16,7
Низький	7	16,7	6	33,3

Порівняння рівня самооцінки підлітків у повних та неповних сім'ях показало, що:

У повних сім'ях переважає високий рівень самооцінки (61,9%), низький трапляється лише у 16,7% випадків.

У неповних сім'ях частка високої самооцінки нижча (50,0%), а частка низької – вдвічі вища (33,3%). Це свідчить про підвищений ризик порушень психічного розвитку у підлітків, які виховуються одним із батьків.

Середній рівень самооцінки дещо нижчий у неповних сім'ях (16,7% проти 21,4%), що може вказувати на меншу стабільність Я-концепції. Щоб наочно проілюструвати наведені дані, представимо їх у вигляді діаграми рис. 2.5.:

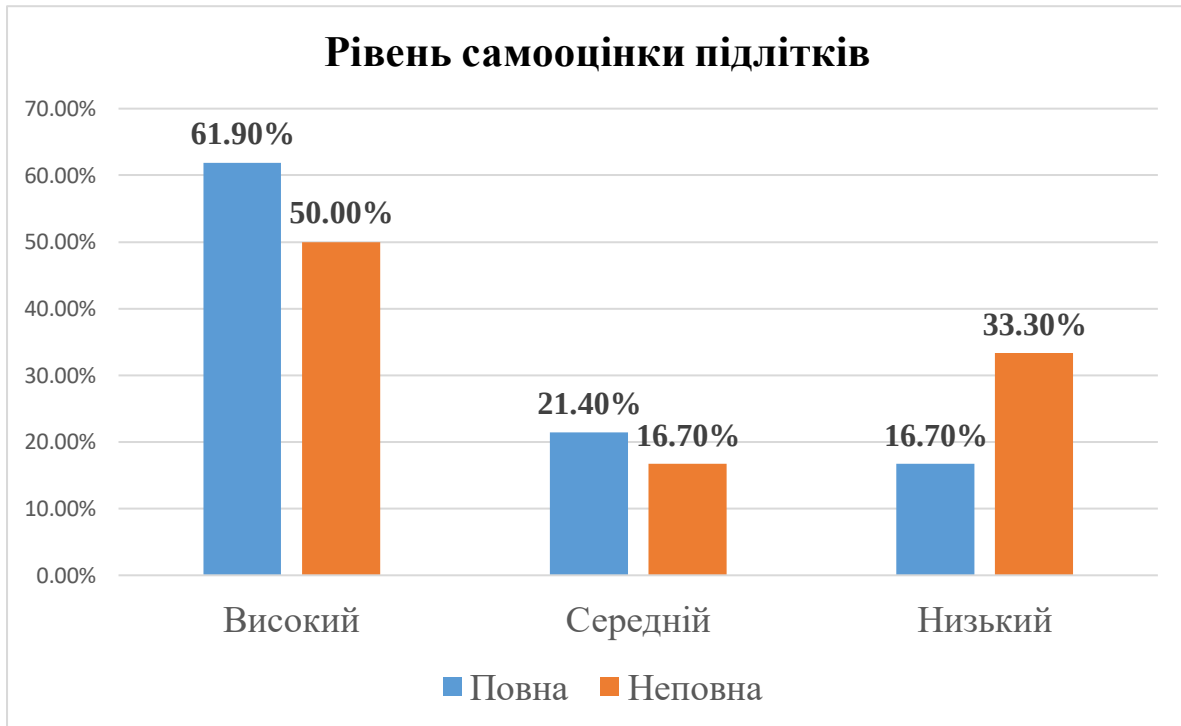

Рис. 2.5. Рівень самооцінки підлітків у повних та неповних сім'ях

Для поглибленого розуміння впливу сімейних чинників на психічний розвиток підлітка було проведено окремий кореляційний аналіз для двох груп: повні сім'ї ($n=42$) та неповні сім'ї ($n=18$). Це дало змогу встановити, чи виступає структурна повнота сім'ї модератором (пом'якшувальним чи підсилювальним фактором) у взаємозв'язку між стилем виховання та самооцінкою дитини.

Розрахунки виконано за тим самим алгоритмом, що й для загальної вибірки (коефіцієнт кореляції Пірсона, t-критерій для перевірки значущості). Усі наведені нижче коефіцієнти є статистично значущими на рівні $p<0,05$, окрім спеціально обумовлених випадків.

Результати кореляційного аналізу для повних сімей (n=42):

Таблиця 2.10. Коефіцієнти кореляції Пірсона в повних сім'ях (n=42)

Тип сім'ї	Високий рівень самооцінки	Середній рівень самооцінки	Низький рівень самооцінки
Демократичний	$r = 0,82$	$r = 0,45$	$r = -0,35$
Авторитарний	$r = -0,54$	$r = -0,14$	$r = 0,56$
Ліберальний	$r = 0,08$	$r = 0,44$	$r = 0,42$
Індиферентний	$r = -0,38$	$r = 0,16$	$r = 0,74$

Детальний аналіз результатів для повних сімей:

Демократичний стиль. Кореляція з високою самооцінкою ($r=0,82$) є дуже сильною - навіть вищою, ніж у загальній вибірці ($r=0,79$). Це підтверджує, що в повних сім'ях, де обоє батьків підтримують демократичні принципи виховання, підлітки мають найкращі передумови для формування здорової самооцінки. Зв'язок із низькою самооцінкою є слабким оберненим ($r=-0,35$), що вказує на рідкісність низької самооцінки в цій групі.

Індиферентний стиль. Сильний прямий зв'язок із низькою самооцінкою ($r=0,74$) свідчить про те, що навіть у формально повних сім'ях емоційна холодність обох батьків є вкрай деструктивною. Підлітки в таких сім'ях практично приречені на низьку самооцінку, тривожність та соціальну дезадаптацію. Обернений зв'язок із високою самооцінкою ($r=-0,38$) є помірним за силою.

Авторитарний стиль. Помірний прямий зв'язок із низькою самооцінкою ($r=0,56$) та помірний обернений - із високою ($r=-0,54$). Це вказує на те, що в повних сім'ях, де обоє батьків дотримуються авторитарних методів, підліток зазнає подвійного тиску контролю, що ще більше гальмує розвиток самостійності та позитивної Я-концепції. Зв'язок із середньою самооцінкою ($r=-0,14$) є статистично незначущим.

Ліберальний стиль. Кореляція з високою самооцінкою практично відсутня ($r=0,08$). Натомість виявлено помірні позитивні зв'язки із середньою ($r=0,44$) та низькою ($r=0,42$) самооцінкою. Це підтверджує неоднозначність ліберального

стилю: відсутність чітких меж може призводити як до нестабільної середньої самооцінки, так і до заниженої - залежно від індивідуальних особливостей підлітка та додаткових чинників.

Результати кореляційного аналізу для неповних сімей (n=18):

Таблиця 2.11. Коефіцієнти кореляції Пірсона в неповних сім'ях (n=18)

Тип сім'ї	Високий рівень самооцінки	Середній рівень самооцінки	Низький рівень самооцінки
Демократичний	$r = 0,71$	$r = 0,42$	$r = -0,28$
Авторитарний	$r = -0,48$	$r = -0,09$	$r = 0,49$
Ліберальний	$r = 0,10$	$r = 0,38$	$r = 0,39$
Індиферентний	$r = -0,30$	$r = 0,20$	$r = 0,68$

Детальний аналіз отриманих результатів для неповних сімей (n=18):

Демократичний стиль. Кореляція з високою самооцінкою ($r=0,71$) залишається сильною, але дещо нижчою, ніж у повних сім'ях (0,71 проти 0,82). Це закономірно, оскільки в неповній сім'ї відсутня підтримка другого батька, що знижує ресурсний потенціал навіть за оптимального стилю виховання. Проте зв'язок залишається статистично значущим і свідчить про те, що демократичний стиль є ефективним навіть в умовах неповної сім'ї.

Індиферентний стиль. Сильний прямий зв'язок із низькою самооцінкою ($r=0,68$). У неповних сім'ях, де єдиний батько виявляє емоційну байдужість, підліток опиняється в ситуації подвійної депривації: відсутні не лише підтримка та контроль, а й альтернативний дорослий, до якого можна було б звернутися. Це робить індиферентний стиль у неповних сім'ях особливо небезпечним.

Авторитарний стиль. Помірний прямий зв'язок із низькою самооцінкою ($r=0,49$) є дещо слабшим, ніж у повних сім'ях (0,56). Можливе пояснення: самотній батько фізично не може здійснювати тотальний контроль із тією ж інтенсивністю, що двоє батьків. Крім того, підліток у неповній сім'ї має більше простору для автономії (хоча ця автономія часто є вимушеною, а не підтримуваною). Водночас обернений зв'язок із високою самооцінкою ($r=-0,48$) залишається помірним.

Ліберальний стиль. У неповних сім'ях ліберальний стиль демонструє слабкі/помірні зв'язки із середньою ($r=0,38$) та низькою ($r=0,39$) самооцінкою, що практично збігається з показниками повних сімей. Зв'язок із високою самооцінкою відсутній ($r=0,10$). Це підтверджує, що ліберальний стиль є несприятливим незалежно від повноти сім'ї.

Отже, склад сім'ї (повна/неповна) модерує вплив стилю виховання на психічний розвиток підлітка, але не є самостійним фатальним чинником. Вирішальне значення має якість дитячо-батьківських відносин – підтримка, прийняття, послідовність правил. У неповних сім'ях частка несприятливих типів виховання (ліберальний, індиферентний) вища, що підвищує ризик порушень психічного розвитку. Демократичний стиль є ресурсним як у повних, так і в неповних сім'ях, але в неповних його позитивний ефект дещо слабший через відсутність другого батька.

Висновок до розділу 2:

Емпіричне дослідження засвідчило, що тип сім'ї (стиль виховання) відіграє визначальну роль у психічному розвитку підлітка. Демократичні сім'ї сприяють формуванню високої самооцінки, емоційної стійкості, автономності та соціальної компетентності. Індиферентні сім'ї, навпаки, призводять до низької самооцінки, невпевненості, труднощів саморегуляції. Авторитарний та ліберальний типи також є несприятливими, хоча й менш деструктивними порівняно з індиферентним.

Роль сім'ї в психічному розвитку підлітка визначається не лише стилем виховання, але й структурною завершеністю сім'ї. Найсприятливішим є поєднання повної сім'ї з демократичним стилем виховання. Неповні сім'ї, особливо з індиферентним або ліберальним стилем, становлять групу ризику. Отримані результати підкреслюють необхідність диференційованого підходу в психокорекційній роботі з урахуванням типу сім'ї.

ВИСНОВКИ

У результаті теоретичного аналізу та емпіричного дослідження ролі сім'ї різного типу в психічному розвитку підлітка було отримано низку висновків, які підтверджують висунуті гіпотези та дозволяють узагальнити основні положення роботи:

1) Підлітковий вік є сенситивним періодом для формування самосвідомості, ідентичності та Я-концепції. Центральним новоутворенням цього віку стає почуття дорослості, розвиток рефлексії та прагнення до автономії. Сім'я, як первинний агент соціалізації, виконує низку ключових функцій (виховну, емоційну, соціального контролю, світоглядну, ресурсну), які в сукупності визначають якість психічного розвитку підлітка. Порушення однієї або кількох функцій є провідним фактором ризику формування дезадаптивної поведінки, емоційних розладів та особистісних проблем. Сучасні типології сімей (за структурою, якістю відносин, стилем виховання) дозволяють диференціювати ресурсні та ризикогенні типи сімейного середовища. Теоретичні моделі (психоаналіз, біхевіоризм, теорія прив'язаності, системний підхід) доповнюють одна одну, пояснюючи механізми довготривалого впливу сімейних відносин на розвиток особистості.

2) Отримані результати емпіричного дослідження щодо стилів виховання показали, що у досліджуваній вибірці переважає демократичний стиль виховання, який є найбільш сприятливим для психічного розвитку. На другому місці - ліберальний стиль, на третьому - індиферентний, найменш поширеним виявився авторитарний стиль. Це свідчить про те, що більшість батьків орієнтуються на конструктивні виховні стратегії, однак значна частка (понад 53%) реалізує деструктивні або умовно несприятливі моделі виховання.

3) За результатами двох методик для визначення рівня самооцінки підлітків, більшість підлітків мають високий рівень самооцінки, що є позитивною тенденцією. Однак значна частка респондентів демонструє низький рівень самооцінки, що свідчить про наявність групи ризику, яка потребує психологічної підтримки.

4) Проведений кореляційний аналіз підтвердив наявність статистично значущих зв'язків між типом сім'ї та рівнем самооцінки підлітка: демократичний стиль має сильний прямий зв'язок із високою самооцінкою та слабкий обернений - із низькою; індиферентний стиль має сильний прямий зв'язок із низькою самооцінкою, що робить його найбільш деструктивним; авторитарний стиль має помірний прямий зв'язок із низькою самооцінкою та помірний обернений із високою самооцінкою; ліберальний стиль має помірні позитивні зв'язки із середньою та низькою самооцінкою, а зв'язок із високою статистично незначущий.

5) Порівняльний аналіз повних та неповних сімей показав, що в неповних сім'ях частка демократичного стилю нижча, а частка ліберального та індиферентного - вища. Рівень низької самооцінки в неповних сім'ях удвічі вищий (33,3% проти 16,7% у повних). Кореляція демократичного стилю з високою самооцінкою в неповних сім'ях є сильною, але дещо слабшою, ніж у повних. Індиферентний стиль у неповних сім'ях є особливо небезпечним через відсутність альтернативного дорослого. Отже, структурна завершеність сім'ї модує вплив стилю виховання, але вирішальне значення має якість дитячо-батьківських відносин.

6) Усі гіпотези дослідження знайшли підтвердження: існує статистично значущий зв'язок між стилем виховання та рівнем самооцінки підлітка; демократичний стиль є найбільш сприятливим для формування високої самооцінки; індиферентний, авторитарний та ліберальний - несприятливими (найбільш деструктивний - індиферентний); неповні сім'ї мають вищий ризик реалізації деструктивних стилів виховання та нижчий рівень самооцінки підлітків порівняно з повними.

7) Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані практичними психологами закладів освіти для: розробки корекційно-розвивальних програм підвищення самооцінки підлітків із груп ризику; консультування батьків щодо оптимізації стилів виховання (перехід до демократичного); профілактики девіантної поведінки та емоційних розладів у

підлітковому віці; створення тренінгових програм з формування навичок ефективної батьківської поведінки, особливо для неповних сімей.

8) Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні впливу різних типів сімей на інші показники психічного розвитку (емоційний інтелект, копінг-стратегії, схильність до девіантної поведінки), а також у дослідженні специфіки сімей в умовах воєнного стану (дистантні сім'ї, сім'ї вимушених переселенців, сім'ї загиблих, сімей учасників бойових дій).

9) Таким чином, дипломна робота підтвердила, що сім'я є визначальним чинником психічного розвитку підлітка. Найсприятливіші умови створює поєднання повної сім'ї та демократичного стилю виховання, що забезпечує формування високої адекватної самооцінки, автономності та соціальної компетентності в підлітковому віці. Водночас індиферентний, авторитарний та ліберальний стилі виховання, особливо в неповних сім'ях, є потужними факторами ризику порушень психічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т. Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. Український соціум. - К., 2008. - С. 63-67.
2. Бандура А. Теорія соціального наочіння / пер. з англ. - К. : Академія, 2021. - 320 с.
3. Батьків не обирають: проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / за ред. Ю. М. Якубової. - Київ. 2017. - 168 с.
4. Берон Р. Агресія. - Харків. Освіта. 2016. - 336 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-методологічні засади : Навч.-метод. видання. - К. : Либідь, 2003. - 280 с.
6. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. - К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. - 340 с.
7. Волинець Н.В. Діти з сімей із залежними батьками: ризики та ресурси. - К. : Академія, 2022. - 168 с.
8. Гарбузов В.І. Нервові діти: поради психолога. - Л. : Світ, 2017. 176 с.
9. Гончар Л.В. Ресурсні фактори в сім'ях з дистантними батьками // Психологія особистості. - 2023. № 1. С. 23-31.
10. Гурленова Т.С. Психологічні особливості дітей вимушених переселенців // Психологічний часопис. - 2023. - № 2. - С. 45–52.
11. Еріксон Е. Ідентичність: юність і криза / пер. з англ. - К. : Український центр духовної культури, 2006. - 320 с.
12. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. Посібник. - К.: МАУП, 2011.-92с.
13. Зверєва О. Л. Сімейна педагогіка і домашнє виховання. - Київ. Академія. 2003. - 160 С.
14. Калмикова Л.О. Психологічні особливості підлітків у повторношлюбних сім'ях // Психологічні перспективи. - 2022. № 20. С. 45-54.
15. Кучманич І.М. Компоненти та етапи сепараційного процесу в дитячо-батьківських відносинах / І. Кучманич // Наука і освіта : наук.-практ. журнал. - 2024. - № 4. - С. 51-55.

16. Кошлань І. Специфіка стилів виховання в сім'ях дітей з різними типами емоційності. Вип. 5. 2016. - С. 43–46.
17. Кулагіна І.Ю. Вікова психологія. - Київ. 2021. - 464 с.
18. Лазос Г.П. Психологічна допомога сім'ям, які втратили близьких внаслідок війни // Вісник НУОУ. - 2023. - № 1. - С. 78-86.
19. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості. Практична психологія та соціальна робота. - 2016. Вип. 7. - С. 1-8.
20. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. - Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. - 335 с.
21. Мейн М. Метапізнання та дезорганізована прив'язаність // Психологія розвитку. - 2022. - № 3. - С. 45-58.
22. Музика О. О. Практикум з психодіагностики. - Житомир: ЖДПУ, 2000.-160с.
23. Мусієнко О.В. Співзалежність як сімейна проблема // Психологія і суспільство. - 2021. - № 3. - С. 67-74.
24. Нечаєва О.С. Шляхи формування мотивації досягнення успіху в обдарованих підлітків. Обдарована дитина. 2007. № 9. С. 25–30.
25. Овсянецька Л.П. До питання про психологічні критерії зрілої особистості // Актуальні проблеми психології. Том 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. Київ. Інститут психології Г.С. Костюка АПН України. 2017. Ч. 2. С. 105–110.
26. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика. Практична психологія та соціальна робота. - 2018. Вип. 6–7. С. 3–6.
27. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія. - Суми: Університетська книга, 2019. - 352 с.
28. Пономаренко Л. И. Тренінг розвитку рефлексії у підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2002. Вип. 3. С. 8–17.
29. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук: спец. 19.00.09. «Вікова та педагогічна психологія». - Київ. 2021. - 20 с.
30. Психологія сім'ї : підручник / за ред. В.М.Поліщука. - Суми : Університетська книга, 2021. - 248 с.

31. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. посібник. - К. : Академвидав, 2019. - 360 с.
32. Савчин М. В. Здатності особистості : монографія. - К. : Академія, 2016. - 285 с.
33. Сатир В. Сімейна терапія / пер. з англ. - К. : Центр навчальної літератури, 2020. - 288 с.
34. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія. Навч.посіб. - К.: Центр учбової літератури, 2023. - 376 с.
35. Сім'я в Україні: статистичний збірник / Державна служба статистики України. - К., 2024. - 180 с.
36. Скіннер Б. Наука та людська поведінка / пер. з англ. - Л. : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. - 400 с.
37. Столяренко О.Б. Психологія особистості : навч.посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2023. - 280 с.
38. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. - К. : Радянська школа, 1978. - 264 с.
39. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. - К. : Либідь, 2003. - 376 с.
40. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя. - К. : Каравела, 2020. - 320 с.
41. Туріщева Л. В. Робота шкільного психолога з батьками. Навчально-методичний посібник для вчителя. - Х. : Вид. група «Основа» : «Тріада+», 2007. - 128 с.
42. Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн.. Кн. 1 : навч. посібник / за ред.. О. В. Сухомлинської. - К. : Либідь, 2005. - 624 с.
43. Фопель К. Як навчити дітей співпрацювати? - Київ. 2016. - 56 с.
44. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. - Х. : Фоліо, 2018. - 480 с.
45. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція. - Київ. 2016. - 192 с.
46. Харченко Н.В. Адаптація підлітків у зведених сім'ях: фактори ризику та ресурси // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. - 2023. - № 2. - С. 34–41.

47. Холл М. Теорії особистості. - Київ. Наука. 2019. - 726 с.
48. Цагареллі Ю.А. Методи системної психологічної діагностики наприладі. Активаціометр. - Чергнівці. 2019. - 254 с.
49. Циганчук Т.В. Стратегії поведінки підлітків у конфліктних сім'ях // Науковий вісник ХДУ. - 2023. № 4. С. 89-96.
50. Шаграєва О.А. Дитяча психологія. Теоретичний і практичний курс. - Харків. 2021. - 368 с.
51. Шевченко І.М. Психологічні наслідки трудової міграції батьків для підлітків // Актуальні проблеми психології. - 2022. - Т. 7, № 17. - С. 78-86.

ДОДАТОК 1

Опитувальник «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова.*Інструкція*

За допомогою цього тесту ви зможете визначити свій стиль сімейного виховання. У тесті 10 запитань з чотирьома варіантами відповіді. Оберіть той варіант, який найбільше характерний для вас.

Тест

1. Чим, на вашу думку, більшою мірою визначається характер людини - спадковістю чи вихованням?

А. Переважно вихованням.

Б. Поєднанням вроджених задатків та умов середовища.

В. Здебільшого вродженими задатками.

Г. Ні тим, ні іншим, а життєвим досвідом.

2. Як ви ставитеся до думки, що діти виховують своїх батьків?

А. Це гра слів, софізм, що має мало відношення до дійсності.

Б. Абсолютно із цим згоден.

В. Готовий з цим погодитись за умови, що не можна забувати і про традиційну роль.

батьків як вихователів своїх дітей.

Г. Важко відповісти, не замислювався про це.

3. Яке з суджень про виховання ви вважаєте найбільш вдалим?

А. Якщо вам більше нічого сказати дитині, скажіть їй, щоб вона пішла вмитися (Едгар Хоу).

Б. Мета виховання - навчити дітей обходитися без нас (Ернст Легуве).

В. Дітям потрібні не повчання, а приклади (Жозеф Жубер).

Г. Навчи сина слухняності, тоді зможеш навчити і решті (Томас Фуллер).

4. Чи вважаєте ви, що батьки повинні висвітлювати дітей у питаннях статі?

А. Мене ніхто цьому не вчив, і їх саме життя навчить.

Б. Вважаю, що батькам слід у доступній формі задовільняти той інтерес, що виникає у дітей до цих питань.

В. Коли діти досить подорослішають, необхідно буде завести розмову і про це.

А у шкільному віці головне - подбати про те, щоб убезпечити їх від проявів аморальності.

Г. Звичайно, насамперед це мають зробити батьки.

5. Чи слід батькам давати дитині гроші на кишенькові витрати?

А. Якщо попросить, можна й дати.

Б. Найкраще регулярно видавати певну суму на конкретні цілі та контролювати витрати.

В. Доцільно видавати певну суму на певний термін (на тиждень, на місяць), щоб дитина сама вчилася планувати свої витрати.

Г. Коли є можливість, можна іноді дати йому якусь суму.

6. Що ви зробите, якщо дізнаєтеся, що вашу дитину образив однокласник?

А. Засмучуся, постараюся втішити дитину.

Б. Вирушу з'ясувати стосунки з батьками кривдника.

В. Діти самі краще розберуться у своїх відносинах, тим більше, що їхні образи недовгі.

Г. Пораджу дитині, як їй краще поводитися в таких ситуаціях.

7. Як ви поставитеся до лихослів'я дитини?

А. Постараюсь довести до його розуміння, що в нашій сім'ї та й взагалі серед порядних людей, це прийнято.

Б. Неправду треба припиняти в зародку! Покарання тут необхідне, а від спілкування з невихованими однолітками дитину надалі треба захистити.

В. Подумаєш! Усі ми знаємо ці слова. Не треба надавати цьому значення, поки це не виходить за розумні межі.

Г. Дитина має право висловлювати свої почуття, навіть у той спосіб, який нам не по душі.

8. Дочка-підліток хоче провести вихідні на дачі у подружки, де збереться компанія однолітків без батьків. Чи відпустили б ви її?

А. У жодному разі. Такі збіговиськи до добра не доводять. Якщо діти хочуть відпочити та повеселитися, нехай роблять це під наглядом старших.

Б. Можливо, якщо знаю її товаришів як порядних та надійних хлопців.

В. Вона цілком розумна людина, щоб самій ухвалити рішення. Хоча, звичайно,

у її відсутність буду трохи турбуватися.

Г. Не бачу причин забороняти.

9. Як ви відреагуєте, якщо дізнаєтеся, що дитина вам збрехала?

А. Намагаюся вивести його на чисту воду і присоромити.

Б. Якщо привід не надто серйозний, не надаватиму значення.

В. Засмучусь.

Г. Спробую розібратися, що його спонукало збрехати.

10. Чи вважаєте ви, що подаєте дитині гідний приклад?

А. Безперечно.

Б. Намагаюся.

В. Сподіваюся.

Г. Не знаю.

Обробка та інтерпретація результатів

У бланку підрахунку відповідей нижче відзначте ті варіанти відповідей, які ви обрали та дізнайтеся якому стилю виховання ви відповідаєте.

Бланк підрахунку відповідей

Стиль виховання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Демократичний	Б	В	В	Г	В	Г	А	Б	Г	Б
Авторитарний	А	А	Г	В	Б	Б	Б	А	А	А
Ліберальний	В	Б	Б	Б	А	А	Г	В	В	В
Індиферентний	Г	Г	А	А	Г	В	В	Г	Б	Г

Підраховуючи результати тесту, треба враховувати переважаючий тип відповідей: чим більше перевага одного зі стилів сімейного виховання у бланку підрахунку відповідей, тим більше виражений у сім'ї певний стиль виховання:

- демократичний стиль виховання;
- авторитарний стиль виховання;
- ліберальний стиль виховання;

- індіферентний стиль виховання.

Демократичний стиль виховання притаманний тим батькам, які розуміють значущість своєї ролі у формування особистості підлітка, але в той же час, визнають право дитини на саморозвиток, дають право вибору та автономії. Такі батьки заохочують відповідальність та самостійність підлітків, встановлюють певні правила, яких дотримуються вони самі та їх діти. Підлітки в праві приймати участь у вирішенні важливих сімейних питань, вислуховують та обговорюють думу та поради батьків. Демократичні батьки допомагають своїм дітям у вирішенні проблем, чуйно та поважно ставлячись до їх прохань. Такі батьки відносяться до невдач підлітків як до досвіду та намагаються допомогти порадою, а якщо треба – справою. При цьому, батьки проявляють твердість, зберігають послідовність прохань та вимог, завжди справедливі та дбають про дотримання дисципліни. Даний стиль сімейного виховання формує правильну та відповідальну поведінку в соціумі, а також здорову самооцінку.

Для авторитарного стилю виховання характерні категоричні вимоги до дитини та чітке розуміння якою повинна вирости ваша дитина. Авторитарні батьки намагаються завжди тримати все під контролем, обмежують самостійність та не пояснюють своїх вимог. У авторитарній сім'ї, підлітки стають невпевненими в собі, конфліктують з батьками та не намагаються вирішити якісь питання самостійно. У підлітків в таких сім'ях формуються почуття провини або страху перед покаранням, але коли загрози покарання немає – поведінка підлітка може стати антисуспільною. У авторитарних батьків відсутні близькі стосунки з дітьми, тому у такої сім'ї часто виникають підозрілість та ворожість до оточуючих. Авторитарні батьки також схильні подавляти дитину та її бажання.

Ліберальні батьки високо цінують свою дитину та пробачають їй усе. У ліберальній сім'ї майже відсутні заборони та обмеження, батьки обирають довіряти своїй дитині. Але даний стиль сімейного виховання формує у підлітка ворожість до тих, хто не потурає їм, вони не здатні враховувати інтереси інших та майже завжди з дуже високою самооцінкою, що не є адекватним. Підлітки, які виховуються у ліберальних батьків схильні відчувати невпевненість та

страх.

Індиферентні сім'ї схильні до байдужості. Виховання не є важливим питанням, так як таким батькам достатньо своїх турбот. Свої проблеми підлітку доводиться вирішувати самотійно, так як він знає, що не може розраховувати на підтримку з боку батьків.

Якщо серед відповідей не було виявлено переваги однієї категорії, то скоріш за все, у батьків переважає суперечливий стиль виховання. У такому стилі відсутні принципи, а поведінка батьків диктується миттєвим настроєм. Таким батькам варто зрозуміти, якою вони хочуть бачити свою дитину, а також себе як батьків.

ДОДАТОК 2

Тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. Овчарової*Інструкція*

Перед вами 16 запитань тесту. У кожному з них можливо 3 варіанти відповіді: «так», «ні» або «важко сказати». Останній слід вибирати тільки в крайніх випадках. За кожну позитивну відповідь ви отримуєте 2 бали, а за відповідь «важко сказати» - 1 бал. У разі заперечення будь-якого з тверджень ви не отримуєте за нього жодного балу.

Питання до тесту

1. Мені подобається створювати фантастичні проекти.
2. Я можу уявити собі те, чого не буває на світі.
3. Буду брати участь в тій справі, яку для мене нове.
4. Швидко знаходжу рішення у важких ситуаціях.
5. В основному намагаюся про все мати свою думку.
6. Мені подобається знаходити причини своїх невдач.
7. Намагаюся дати оцінку вчинкам і подіям на основі своїх переконань.
8. Чи можу обґрунтувати: чому мені щось подобається або не подобається.
9. Мені неважко в будь-якій задачі виділити головне і другорядне.
10. Переконливо можу довести правоту.
11. Вмію складне завдання розділити на кілька простих.
12. У мене часто народжуються цікаві ідеї.
13. Мені цікавіше працювати творчо, ніж по-іншому.
14. Прагну завжди знайти справу, в якому можу проявити творчість.
15. Мені подобається організовувати своїх товаришів на цікаві справи.
16. Для мене важливо, як оцінюють мою працю оточуючі.

Обробка та інтерпретація результатів

Після відповіді на усі запитання підрахуйте кількість отриманих балів.

Підсумкова сума отриманих балів допоможе визначити результат:

- 24-32 бали - високий рівень самооцінки;
- 12-24 бали – середній рівень самооцінки;
- 0-12 балів – низький рівень самооцінки.

Методика «Вивчення рівня самооцінки»**Інструкція**

Перед вами 32 судження, відповідаючи на кожен з них у вас є п'ять варіантів відповідей. Кожна відповідь має свій бал за схемою: «дуже часто» - 4, «часто» - 3, «іноді» - 2, «рідко» - 1, «ніколи» – 0.

Бланк відповідей

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за навчання.
3. Мене хвилює моє майбутнє.
4. Багато хто ненавидить мене
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Мене хвилює мій психічний стан.
7. Я боюся видатися невігласом.
8. Зовнішність інших набагато привабливіша, ніж моя.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто роблю помилки.
11. Шкода, що я не вмію розмовляти з людьми так, як слід.
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості в собі.
13. Я волів би, щоб інші люди частіше схвалювали мої дії.
14. Я занадто скромний.
15. Моє життя марне.
16. Багато хто неправильно думає про мене.
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене забагато.
19. Люди не цікавляться моїми досягненнями.
20. Я трохи соромлюся.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміє мене.
22. Я не відчуваю себе в безпеці.
23. Я часто хвилююся, та даремно.
24. Я почуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.

- 25. Я почуваю себе скуто.
- 26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
- 27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я.
- 28. Мені здається, що зі мною має статись якась прикрість.
- 29. Мене непокоїть думка про те, як люди ставляться до мене.
- 30. Шкода, що я не вельми комунікабельний.
- 31. У суперечках я висловлююся лише тоді, коли впевнений у своїй правоті.
- 32. Я думаю про те, чого від мене чекає клас.

Обробка та інтерпретація результатів

Для виявлення рівня самооцінки вам необхідно підсумувати бали за всіма 32 судженнями. Сума балів:

Від 0 до 25 - свідчить про високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження і рідко піддає сумніву власні дії.

Від 26 до 45 - свідчить про середній рівень самооцінки, коли людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» й лише іноді намагається підлаштуватися під думку інших.

Від 46 до 128 - вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина болісно сприймає критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди зважати на думку інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».